

ДАНИ СРПСКОГА ДУХОВНОГ ПРЕОБРАЖЕЊА  
XXIX

---

SERBIAN SPIRITUAL REVIVAL WEEK  
XXIX

THE MIDDLE AGES  
IN SERBIAN SCIENCE, HISTORY,  
LITERATURE  
AND ARTS  
XII

SYMPOSIUM  
DESPOTOVAC–MANASIJA, AUGUST 20, 2021

Editorial Board

*Stanoje Bojanin, PhD (Belgrade, Serbia); Zlata Bojović, PhD,  
full member of SASA (Belgrade, Serbia); Pavle Dragičević, PhD  
(Banja Luka, Republic of Srpska); Ekaterina Yakushkina, PhD (Moscow,  
Russia); Gordana Jovanović, PhD (Belgrade, Serbia); Viktor Savić,  
PhD (Belgrade, Serbia); Radoslava Stankova, PhD (Sofia, Bulgaria);  
Rada Stijović, PhD (Belgrade, Serbia); Jelica Stojanović, PhD (Nikšić,  
Montenegro); Ljiljana Stošić, PhD (Belgrade, Serbia); Wolfgang  
Steininger, PhD (Graz, Austria)*

Editor-in-Chief  
GORDANA JOVANOVIĆ

DESPOTOVAC • BELGRADE  
2022

---

ДАНИ СРПСКОГА ДУХОВНОГ ПРЕОБРАЖЕЊА  
XXIX

СРЕДЊИ ВЕК У СРПСКОЈ  
НАУЦИ, ИСТОРИЈИ,  
КЊИЖЕВНОСТИ  
И УМЕТНОСТИ  
XII

НАУЧНИ СКУП  
ДЕСПОТОВАЦ–МАНАСИЈА, 20. АВГУСТ 2021. ГОДИНЕ

Редакција

*др Сјаноје Бојанин (Београд, Србија); др Злајна Бојовић, редовни  
члан САНУ (Београд, Србија); др Павле Драгичевић (Бања Лука,  
Република Српска); др Јекатерина Јакушкина (Москва, Русија);  
др Гордана Јовановић (Београд, Србија);  
др Виктор Савић (Београд, Србија); др Радослава Сјанкова  
(Софија, Бугарска); др Рада Симијовић (Београд, Србија);  
др Јелица Симојановић (Никишић, Црна Гора); др Љиљана Симошић  
(Београд, Србија); др Волфганг Шпајнингер (Грац, Аустрија)*

Главни уредник  
ГОРДАНА ЈОВАНОВИЋ

ДЕСПОТОВАЦ • БЕОГРАД  
2022

---

Издавачи  
Народна библиотека „Ресавска школа“, Деспотовац  
Институт за српски језик САНУ, Београд

За издаваче  
Драгана Милутиновић Симић  
проф. др Софија Милорадовић

Рецензенти  
др Станоје Бојанин (Београд, Србија)  
др Злата Бојовић, редовни члан САНУ (Београд, Србија)  
др Гордана Јовановић (Београд, Србија)  
др Рада Стијовић (Београд, Србија)  
др Љиљана Стошић (Београд, Србија)

**ISBN 978-86-82379-88-1**



---

## САДРЖАЈ

### СРЕДЊИ ВЕК У СРПСКОЈ НАУЦИ, ИСТОРИЈИ, КЊИЖЕВНОСТИ И УМЕТНОСТИ XII

#### СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ

- ЗЛАТА Д. БОЈОВИЋ (Београд): *Кули Немањића у дубровачким барокним биографијама и родословима*  
9
- РАДИВОЈ Ђ. РАДИЋ (Београд): *Кујус као лек у Ходошком зборнику*  
19
- ЈОВАН М. ЛАЗАРЕВИЋ, ЗОРАН А. РАНКОВИЋ (Београд):  
*Жанр њосланице у школском програму са освртом на Слово љубве десјоџа Сџефана*  
29
- БОРИС С. СТОЈКОВСКИ (Нови Сад): *Десјоџ Сџефан Лазаревић у делу Еберхарда Виндекеа*  
39
- БРАНИСЛАВ Ј. ЦВЕТКОВИЋ (Јагодина): *Вук Лазаревић у њисаним и ликовним изворима*  
51
- ТОМИСЛАВ Ж. ЈОВАНОВИЋ (Београд): *Венџловићеве ѡројоведи о ѡраведном Јову*  
89
- РАДА Р. СТИЈОВИЋ (Београд): *Значење и нормативни стајус лексема ѡ(ј)елив, ѡ(ј)еливаџи и ѡ(ј)елов, ѡ(ј)еловаџи*  
99
- ЈЕЛИЦА Р. СТОЈАНОВИЋ (Никшић): *Уџоџреба лексичких јединица Зеџа, Црна Гора, Срб(ѡја), Косово код краља Николе у драми Балканска ѡариѡа*  
109
- МИЛИВОЈЕ С. СПАСИЋ (Београд): *Јован Дучић и средњи век*  
119
- МАРИНА Љ. СПАСОЈЕВИЋ (Београд): *Конѡеџи домовине у ѡреводима жџиџија Свеџоџ Саве од Доменџиѡана и Теодосџа на савремени срџски језик*  
137

ХРОНИКА  
ЈАСМИНКА А. ПОПОВИЋ (Деспотовац):  
*Хроника XXIX Дана српскога духовног преображења*  
149

СРЕДЊИ ВЕК У СРПСКОЈ НАУЦИ, ИСТОРИЈИ,  
КЊИЖЕВНОСТИ И УМЕТНОСТИ

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ



## КУЛТ НЕМАЊИЋА У ДУБРОВАЧКИМ БАРОКНИМ БИОГРАФИЈАМА И РОДОСЛОВИМА

У прилогу се разматра настанак књижевних биографија у време барока, које су имале необичан задатак: да мистификацијама и измишљеним породичним историјама, генеаложским стаблима, фалсификованим дипломама и сл. обезбеде одређеним личностима „доказе“ о племенитом пореклу. У дубровачким барокним мистификованим биографијама то се порекло тражило међу Немањићима (сви извори су водили до Стефана Немање, Светога Саве, али и других историјских и епских личности). Иако ове биографије сада немају историографску ни књижевну вредност, оне су драгоцен доказ о неприкосновеном ауторитету Немањића, који је постојао вековима у историји и традицији не само на уско српским просторима.

*Кључне речи:* Немањићи, Свети Сава, барокне мистификације, Вицко Комнен, Иван Томко Мрнавић.

У барокној књижевности – која је на свим нивоима и у многим књижевним појавама, од избора нових тема, којима се посвећивала, до праћења последње речи у свакој стилској игри песничког језика, градећи незамисливе бароклизме, нарушавала склад ренесансе и на томе, највећим делом, усавршавала начине изазивања што јачих и опречнијих ефеката – развила се посебна врста *књижевних биографија*, чији је циљ био да обезбеде својим ауторима непосредно, или посредно, највећи могући лични и књижевни ауторитет. Уз многе друге посебности, а све су биле подређене постизању великих, упадљивих утисака, барокна књижевност је једним делом била плод мистификације, измишљене историје, величања лажне прошлости, уздизања тобожњих легендарних јунака и предака.

За уобличавање таквих, по правилу, садржајем наизглед богатих и сложених тема, заоденутих у китњасту и крајње компликовани

---

\* bojoviczlata@gmail.com

књижевни израз, погодна су била дела епског оквира, међу којима су, по осећању човека тога времена за вредносна мерила ауторитета погодне биле волуминозне биографије са разгранатим родословима и другом грађом, хвалоспевима, епитафима, примерима подвига и успеха, ликовним прилозима, портретима и сл.

Опседнутост човека барокног времена сопственим значајем и величином, што је био императив времена, наилазила је у безброј случајева на велики несклад између представе какву би аутори о себи хтели да створе и њиховог стварног значаја и места које им је у друштву реално припадало. Сви су они били у понечему ускраћени за веродостојност представе о себи и свима је, било да су мањег угледа и сталежа, било да су се одиста у нечему истицали, увек недостајало славе и признања. У занесености стварања сопствене – измишљене личне и породичне и још даље историје, која је требало да сведочи о славним коренима и о исто толико славној прошлости, о великом роду и познатим прецима, аутори посвећени стварању таквих представа о себи губили су се у лавиринтима мистификације, али не и у основном циљу. А он је увек био да се докаже нешто што није постојало, али да се убедљиво наметне поткрепљено доказима, документима, дипломама, повељама и успостављањем генеалогског стабла, грбовника. Све је то најдубљим коренима морало да се ослања на највеће неоспорне ауторитете у одређеном окружењу и времену.

Ако сами аутори нису могли, или нису стизали да васпоставе такве биографије, а често су биле преобимне, са мноштвом разноврсних епизода, па су превазилазиле могућности једне личности, састављање таквих животописа често је било наручивано, поверено другим писцима од већег угледа, а некада су то бивала и црквена лица, на високим положајима, што је подразумевало да ће будућа биографија добити на озбиљности, уверљивости и значају.

Осим неизмерне сујете, која је била део оправдавајуће поетике барокног ствараоца у много случајева – у времену када је лако признавано не само оно што је истински вредно већ и оно што је спољашњим „украсима“ и додацима, у најширем значењу ових појмова, признавано као вредност – било је у оваквим поступцима барокних стваралаца и искрене потребе за трагањем за „својом“ историјом, у доба наглашеног ерудитизма и историзма, који су, иначе, били новина у барокној књижевности уопште, а која се све више ширила и на тзв. књижевне жанрове „на граници“.

Најчешћи узрок писању биографија или аутобиографија које су биле глорификације одређених личности или родова налазио се у чињеници да су неке од тих личности које су посезале за мистификацијама

у основи биле и успешне и са вредним остварењима за собом, али нису досезале до очекиваног угледа у друштву. Постојало је у њима неко људско незадовољство, које су настојали да превазиђу хвалећи сами себе – или је по наруџбини то чинио неко други. Истовремено, у низу случајева био је то одраз друштвених прилика: уз све успехе које су остваривали, недостајало им је племенито порекло, као највећи залог за углед првог ранга (посебно у време када је грађански сталеж, овде мислимо на Дубровник барокног доба, материјално постајао веома снажан, али је остајао и даље непризнат у аристократском устројству Републике).

Без обзира на то који су поводи били, колико је стварање измишљених величина било у складу са „књижевном модом“, колико је то одражавало необична и поремећена мерила вредности, и у друштву и у времену, сви овакви подухвати заснивали су се на мистификацијама и имали су за циљ да покажу да су глорификоване личности стварне величине, да су далеког, осведоченог славног племенитог порекла, да су им преци неоспорни ауторитети у историјским размерама.

У италијанској барокној књижевности, на коју су се дубровачки писци значајним делом угледали, аутори дела такве врсте своје порекло су тражили и налазили „доказе“ у „сопственој“ најдубљој прошлости, у генеалогима и историјама најпознатијих старих римских породица, са којима су доводили у везу своје непосредне и све даље претке. По том узору – а подразумевао је додире са неспорним личностима и највећим ауторитетима – Дубровчани су се у трагању за највреднијима, који би били моћна потврда њиховог знаменитог порекла, пробијали кроз стварну и епску, легендарну и народну историју простора којима су од настанка били окренути. На том путу ка сопственим тобожњим изворима нису се заустављали ни на једној успутној тачки, јер ни у једној реалној личности са дубровачког простора из ранијих векова нису налазили ослонац: тај пут у далеку славну прошлост водио их је неколико векова уназад, до родоначелника најзначајнијег рода у српској историји – до Стефана Немање и до Немањића, до Реље Крилатице, Марка Краљевића, цара Душана. Те личности су у њиховом поимању историје једино сматране достојним залогом величине којој су тежили.

Такав култ Немањића постојао је и на ширем простору, посебно у Далмацији. Познат је и карактеристичан пример шибенског барокног писца и свештеника Ивана Томка (1580–1637), који је касније додао своје имену и друго презиме Мрнавић. Иван Томко Мрнавић је дуго пратио лозу Немањића, највише по сазнањима из тадашњих историја (унеколико према Орбину), посебно Светога Саву, за кога је интересовање веома порасло и у књижевности и у историографским

списима после спаљивања његових моштију на Врачару крајем XVI века. Мрнавић је, иначе, био један од првих писаца који је детаљније описао овај догађај.

„... Синан, највећи великаш на отоманском двору, долетео [је] до града Милешеве, где су (те мошти) са највећом побожношћу слављене и, извукавши из гробнице свето тело, спалио га је безбожним пламеном. И сада се још упорно одржава глас, утврђен у турским и хришћанским сведочанствима да се, чим је пламен обузео свето тело, од ломаче па све до неба, на велику пометњу варвара, дуго одржао танак облак, као дуга, у хиљаду красних боја...“<sup>1</sup>

Овај опис садржи једну важну занимљивост: Мрнавић је о спаљивању моштију писао само 35 година после тог догађаја, а у опису се налази слика о облаку и дуги над спаљеним моштима, која је иначе позната из каснијих народних песама (што значи да је за тако кратко време појединост која је ушла у опис већ добила своје место у народној песми и преко ње допрла до простора на коме је Мрнавић могао да је чује).<sup>2</sup>

Из овога се види да је Иван Томко познавао биографију Светога Саве, коју је изложио у спису на латинском језку *Vita S. Sabbae Abbatis Stephani Nemanie Rasciae Regis Filii*.<sup>3</sup> И поред тога, Мрнавићев *Живоїи Свеїиога Саве еїискоїа сина Симеона Сїефана краља Раишке*, који је унео у своје дело о светитељима илирске области (*Regiae sanctitatis Illyricanae foecunditas*, 1630), био је један од најгрубљих фалсификата.

Иван Томко Мрнавић је саставио *Живоїиоїис Свеїиог Саве* из верскопропагандних разлога и са јасним намерама: да велича само самога себе и да на тај начин сопствену личност издигне пред савременицима. Том циљу је требало да послужи измишљено порекло, измишљено генеалогско стабло, али и искривљавање истине и историјских података. Своју намеру није прикривао већ је о њој отворено писао на крају животописа:

„Овом похвалом побожности (Светога Саве) свршавамо, за сада, (говор) о краљевима силога Немање, са којим су моји преци везани узајамним женидбеним везама.“

Иако је Мрнавићева биографија Светога Саве написана тенденциозно, заснована на низу неистина и преиначењу историје (у ову биографију Мрнавић је унео цртеж – измишљени портрет Светога

<sup>1</sup> З. Бојовић, *Свеїи Сава и Немањићи у књижевној їтрадицији Далмације*, у: Свети Сава у српској историји и традицији, ур. С. Ћирковић, Београд–Краљево, 1998, 351.

<sup>2</sup> *Исїо*, 352.

<sup>3</sup> Објављен у Венецији 1789.



Саве, на коме је представљен у хабиту католичког калуђера), остаје чињеница да је један истакнути католички пропагатор, тражећи основац у прошлости за сопствено уздизање, најважнијим личностима сматрао Немањиће. Небулозни доказ је, поред осталог, био и у његовом измишљеном презимену Мрнавић, које је, по једном тумачењу, потицало од такође славног презимена Мрњавчевић, које је носила породица која је дала важне личности српске епске и стварне историје. Изузев од српских и неких босанских владара, изводио је још даље порекло од римске породице Мартија.<sup>4</sup>

До које мере је извитоперавана историја како би служила измишљеним биографијама, сведочи и наставак ове Мрнавићеве „историје“.

И у наредном времену писци чије је дело пратила недовољна слава настојали су да следе барокне ауторе у покушајима да се лажно представе и тиме повећају углед својих дела и своје личности. Угледајући се на Ивана Томка Мрнавића, то је покушао историчар Иван Јосиф Павловић Лучић. Лучића је са Мрнавићем, према његовом тумачењу „историје“, спајала околност да је био у веома далеком сродству са Мрнавићем. То га је посредно везивало и за Мрнавићевог мецену и издавача живописа Светога Саве, Макаранина Феликса Батошића, па су тако, сва тројица, по Лучићу, имала у једној танкој линији знаменито порекло, које је потицало од Немањића. Објавио је поново Мрнавићев животопис 1789. године. У овом другом издању нашао се један измишљени портрет Светог Саве, на коме није био представљен у католичком хабиту као код Мрнавића. Представљен је са светачким ореолом, са књигом у руци, што је била новина и траг могућег познавања неке ликовне представе српске провенијенције, али је на слици непримерено заогрнут хермелином.

У првим деценијама после Мрнавићеве биографије Светога Саве настајала је, током тридесетак година, једна од најамбициознијих и најсложенијих барокних мистификација – књига која је требало да послужи уздизању породице Комнен – раскошна, богата и китњаста, коју је под насловом *Le glorie cadute dell' antichissima, ed augustissima famiglia Comnena...* штампао веронски опат дон Лоренцо Минијати у Венецији 1663. године.

Књига је настала из велике жеље за величањем аристократског порекла породице Комнен, односно непосредног прослављања дубровачког доминиканца, предикатора Вицка Комнена (1590–1667), родом из Сланог. После младости проведене у Сланом и у Дубровнику, у

<sup>4</sup> Z. Bojović, *Lorenzo Minijati i dubrovački pesnici*, u: Perivoj od slave. Zbornik Dunje Fališevac, ur. T. Bogdan i dr., Zagreb, 2012, nap. 1.

коме је ступио у ред доминиканаца, велики део живота Вицко Комнен је провео у Напуљу као угледни проповедник.

За време Комненовог дугогодишњег живота у Напуљу његов статус признатог проповедника није бивао угрожен учешћем у живом културном животу овога града, тада под шпанском управом. Био је члан тада популарних академија, необичних, али у бароку уобичајених симболичних, духовитих назива (Академија неразборитих, Академија доконих). Учествовао је у њиховом раду као председник, као покретач небројених барокних помпезних спектакала, као писац, као музичар. У овим и неким другим сродним академијама било је доста Дубровчана (углавном трговаца, бродовласника, али и других, јер је однос Дубровника са шпанском влашћу био пријатељски и погодан за одвијање разних послова), па је Комнену било олакшано организовање свечаности, учених расправа, књижевних приредби, позоришних представа.

Насупрот популарности и угледу, који је постепено у новој средини стицао, и слави, коју је несумњиво у њој имао, стајала је чињеница да је за време боравка у Дубровнику пре одласка у Напуљ био сасвим неприметни доминиканац, који се није истицао ни пореклом, ни у оквиру свога реда, међу чијим је припадницима било учених Дубровчана, писаца, историчара, проповедника. Имајући несумњив смисао за организовање и црквеног и лаичког, јавног живота у Напуљу, у коме се о њему није много знало, Комнену се, обузетом неизмерном сујетом, није чинило довољним да буде цењен онолико колико је замишљао да треба. Свим његовим јавним иступањима, која су обележавала његову појаву, недостајала је лична и породична предисторија, која је говорила о његовом високом, племенитом пореклу, до чега се у средини у којој се нашао изузетно држало. Тај „недостатак“ за Комнена је, по његовом осећању, био велики, посебно у једном тренутку који је био важан за његову каријеру. Чинио му је непремостив јаз у стварању за јавност представе о свом аристократском пореклу, којим се, по свему, разметао, али без вредних доказа, и које се није памтило у Дубровнику. По угледу на друге личности сличнога кова, којима је обиловало његово – барокно – време, уз помоћ дубровачких и италијанских пријатеља и сарадника предузео је опсежан подухват да свој род и самога себе прикаже као важне чиниоце у великим историјским, географским и актуелним политичким размерама.

У барокној еуфорији и потреби за помпезношћу, које су подржавале људску сујету, попут многих других савременика, подлегао је изазову да уз разне мистификације и лажне доказе васпостави тобожњу породичну историју која ће га повезати са славним личностима из ду-

боке прошлости. Један од путева у томе подухвату био је да се обезбеде генеалогичке које ће сведочити о аристократском пореклу Комнена и панегирици који ће прослављати то порекло.

Да ли по његовој замисли или по замисли пријатеља дон Лоренца Минијатија, веронског опата, тако је настао обимни зборник, на италијанском језику, под насловом *Le glorie cadute dell' antichissima, ed augustissima famiglia Comnena...*, који је после великих припрема и компилација објављен у Венецији 1663. године. Састављен је од девет књига, повезаних у целину, од око 920 страна, ликом и именом Вицка Комнена и стварањем култа породице Комнена. У тај зборник су ушле богате директне и бочне генеалогичке (везане за многа имена овога рода), многобројне похвале, на десетине родословних стабала, панегирика, разноврсних песама и разних књижевних и ликовних прилога.

Први велики прилог била је генеалогичка Комнена, коју је већ раније, 1636. године, израдио и објавио један други дубровачки фалсификатор, фрањевац Бенедикт Орсинић (био је то дубровачки фрањевац Бенедикт Медвједовић, који је, као и његов стриц Тома, припадник истога реда, узео презиме Орсини, полатињени облик презимена Медвједовић, и у својој фантазији повезао порекло са римском аристократском породицом Орсини). Другом генеалогичком у књизи, која је требало да велича другу породичну грану, славне Охмућевиће, позабавили су се дубровачки доминиканац, песник Дезидерије Ненки, такође родом из Сланог, и напуљски патриције Франческо де Петрис.

Та велика и сложена списатељска конструкција, чији је садржај, као и смисао многих делова, једва на тренутке разумљив и ухватљив, имала је одређену намену. Све што се у обимном корпусу налазило требало је да послужи величању аристократског порекла породице Комнен. А то је, у истој мери, требало да буде у служби непосредном прослављању Вицка Комнена и његовог порекла. Према тој визији требало је да се покаже да је Вицко Комнен по очевој линији водио порекло од чувених византијских Комнена, а по мајчиној од рода Охмућевића. По тим генеалогичкама, Вицко Комнен је био директни потомак у шеснаестом колелу византијске породице Комнена, која је владала између XI и XV века у Цариграду и Трапезунту, чији је један крак, бежећи пред Турцима, доспео у Слано. Женидбом једног Комнена из Сланог ћерком бродовласника, племића Ивеле Охмућевића Гргурића, спојиле су се две аристократске лозе, чији је непосредни изданак био син Алексије, рођен 1590. године, који је уласком у доминикански ред добио име Винћенцо. Тако се дошло до Вицка Комнена. Обиле измишљотина и невероватних закључака већ су и савременици критиковали и доводили

у питање, али је Вицко Комнен у својој еуфористичној замисли остајао упоран.

Истина је да је везивање за порекло од рода Охмућевића довођено у сумњу, јер га је пратила чињеница да су и сами Охмућевићи били познати као мистификатори и фалсификатори. Кружиле су приче и оспоравања јер су Охмућевићи на сличан начин, крајем XVI века, сумњивим *Охмућевићевим грбовником* и такође несигурним дипломама о племству доказивали постојање својих аристократских корена из 1349. године.

У потврди старине Комненовог племства места су нашле све појединости које су упућивале на везе са Немањићима. Амбициозно, према Комненовом тумачењу епске историје (а потврђивале су је лажне генеалогije, повеље, дипломе, измишљене приче), Хреља Охмућевић се ородио са српском владарском кућом, оженивши се Видосавом Балшић, рођаком царице Роксанде, према епској поезији, жене цара Душана. На тај начин су славне личности из српске прошлости постале и Комненови преци. Подршка је нађена и у чињеници да је народна песма славила Рељу Крилатицу као великаша цара Душана и побратима Марка Краљевића. Истина је да, уз све претераности и мистификације, треба узети у обзир чињеницу да се у време настанка ових генеалогija још увек веровало у „изворе“ у којима су се мешале легенда, традиција и народна историја.

У целини посматрано, све ове биографије, генеалогшка стабла, родослови, грбовници, дипломе и многи други пратећи докази, сложени у књиге, које су као мистификације добиле својеврсну, условљену књижевну форму, данас припадају само времену у коме су настале и личностима којима је требало да служе или су служиле. Та дела су истовремено и књижевност и изван књижевности, и историја и изван ње. Упркос томе, у њима су спонтано остали забележени неизбрисиви отисци времена, међу којима су непобитни докази о вишевековном неприкосновеном идеалу Немањића у поимању величине историјске прошлости на нашим просторима.

*Zlata D. Bojović*

THE CULT OF THE NEMANJIĆ DYNASTY IN BAROQUE-ERA  
BIOGRAPHIES AND GENEALOGIES FROM DUBROVNIK

S u m m a r y

This paper concerns baroque-era biographies and genealogies from 17<sup>th</sup> century Dubrovnik, whose goal was to prove the noble lineage of certain individuals or families. It is ascertained that all such writings were mystifications, with a plethora of incorrect, fictitious information and falsifications. The paper especially focuses on and presents the pretensions of Vicko Komnen, a Dominican friar from Dubrovnik, to show his direct descent from the Nemanjić line, as well as other mystifiers to confirm their descent from Saint Sava (Ivan Tomko Mrnavić). All analysed works show that the Nemanjić dynasty was held as the highest historical and legendary authority through several centuries and that only they were (imaginary) proof of descent from high nobility.

*Keywords:* Nemanjić dynasty, Saint Sava, baroque-era mystifications, Vicko Komnen, Ivan Tomko Mrnavić.



## КУПУС КАО ЛЕК У ХОДОШКОМ ЗБОРНИКУ

Купус, једна од најважнијих животних намирница, има своје место и у фармакотерапији. Као лек су га у античком свету користили Грци и Римљани. У средњовековној медицини, која се споро и тешко издизала из терапеутског емпиризма, али с временом је ипак досегла у положај у коме је успостављена крхка равнотежа између теорије и праксе, могу се срести лекарије чији је важан састојак купус. И у Ходошком зборнику, споменику српске средњовековне медицине који је састављен на измаку XIV столећа и садржи мешовиту медицинску грађу, налази се неколико рецепата у којима се купус појављује као лекарија.

*Кључне речи:* средњи век, купус, Ходошки зборник, лек, медицина, болести, Србија, фармакотерапија.

Купус (*Brassica oleracea*), двогодишња зељаста биљка из фамилије крсташица (*Cruciferae*), високе је биолошке и ниске калоричне вредности. У античком раздобљу у својој исхрани користили су га Египћани, Грци и Римљани. У средњем веку купус се налазио на јеловнику многих народа: код германских у главичастом облику, код Шкота у виду неке врсте кеља, док су у Италији уз њега били и „рођаци“ карфиол и броколи. Главичасти купус обично је био куван или кисељен, а тако је остало и до нашег времена. Чињеница да су у Баварској купус јели три или четири пута дневно, као што бележи један лекар из XVI века, јасно и недвосмислено показује колико је ова врста поврћа била важна за обичан народ.<sup>1</sup> Премда сиромашна, једноставна исхрана средњовековних сељака у најмању руку имала је две предности, које су јој давали ниски садржаји протеина и масти. Прва је почивала на умесној паралели да је умногоме наликовала на савремене дијете, док је друга предност проистицала из чињенице коју уважава и данашња медицина, а тиче се

---

\* rradic@f.bg.ac.rs

<sup>1</sup> M. Weiss Adamson, *Food in Medieval Times*, London, 2004, 8.

биљних влакана, која су добра заштита од рака.<sup>2</sup> У јеловнику виших класа, међутим, купус се ретко помиње, а постојало је и мишљење да производи меланхолију и узрокује ноћне море.<sup>3</sup>

Када је реч о поврћу, у Византији је купус, уз црни лук, био од особене важности. Васељенски патријарх Никола I Мистик (901–907, 912–925) у једном од својих писама саопштава о селу које је купусом снабдевало цркву Свете Софије у Цариграду и због тога било ослобођено плаћања других државних пореза.<sup>4</sup> Осим у селима, купус се могао узгајати и у великим градовима у раздобљима када је долазило до знатног опадања броја њихових становника. Тако је, на пример, многим путницима који су посетили Цариград у другој половини XIV и првој половини XV столећа град изгледао пуст и наликовао је на ланац заселака. Вртови, баште и виногради су се налазили свуда, чак и у централним квартовима престонице на Босфору. Таква је била слика и у другом по величини византијском граду – Солуну. Према једном акту из XIV века, Солун је имао баште из којих је могло да се добије 1800 главица купуса, 5400 главица белог лука, 1800 краставаца, 900 тикава, 900 диња, 18 товара салате. Осим тога, овде је у 36 леја растао зелени лук, а у 18 леја мрква.<sup>5</sup>

У српској средњовековној држави поврће је у исхрани становништва заузимало важно место, док је у свакодневном животу монаха било још значајније. Чињеница да су хришћани у средњем веку постили више од сто педесет дана годишње на нарочит је начин истицала место поврћа у исхрани. У изворима оно се најчешће јавља под заједничким називом – зеље.<sup>6</sup> Под тим општим именом се, између осталог, крије и купус, који се највише гајио и био конзумиран у сировом стању или куван (као вариво).<sup>7</sup> Најпознатији је био тзв. *каволин*, врста купуса који успева у крајевима са медитеранском климом, а има га током целе године. Изузев купуса, у оквиру збирног назива зеље важно место заузимали су празилук, репа, тиква, ротква, црвени и бели лук.

<sup>2</sup> Ф. и Ц. Цајс, *Живот у средњовековном селу*, прев. Н. Радосављевић, ред. К. Митровић, Београд, 2006, 120.

<sup>3</sup> M. Weiss Adamson, *Food in Medieval Times*, 8.

<sup>4</sup> *Nicholas I Patriarch of Constantinople Letters*, ed. R. J. H. Jenkins, L. G. Westerink, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, VI, Washington, 1973, № 152, 3–5.

<sup>5</sup> F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, München, 1948, № 102, 266–269. Уп. *Култура Византии. XIII – первая половина XV в.*, отв. ред. Г. Г. Литаврин, Москва, 1991, 552.

<sup>6</sup> М. Спремић, *Јело и њиће*, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, прир. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд, 2004, 117–118.

<sup>7</sup> С. Божанић, *Привреда у средњовековној Србији: уџбеник за сјуденије историје*, Нови Сад, 2020, 85–86.



За празилук, црвени и бели лук, као и роткву, одомаћио се назив „љуто зеље“.<sup>8</sup>

Осим као важан део исхране, купус се одвајкада појављивао и као лек против разних болести. Још су Питагора, грчки филозоф и математичар из VI века пре Христа, а затим и познати грчки лекари Хрисип из Книда и Дијеух, који су живели у IV веку пре Христа, указивали на благотворна својства купуса. У похвалама изреченим овом поврћу њима се у римском свету придружио Марко Порције Катон Старији. Овај последњи је посебно истицао коврцаву врсту, а затим глатку са великим листовима и дугачком стабљиком. Он је као лек препоручивао да се ујутру купус узме сиров, са сирупом од меда и сирћета, коријандром, рутвицом, метвицом и кореном силфијума,<sup>9</sup> а у дозама од једног квартаријуса.<sup>10</sup> Овај медикамент био је добар за главобољу, оштећени вид, тачке пред очима, за слезину и стомак, као и за хипохондрију. Штавише, Катон тврди да је моћ ових састојака толико велика да особа која их туца у авану осећа да самим тим чином постаје снажнија. Исти писац наглашава да нове или старе ране, чак и оне злоћудне које се не могу залечити ничим другим, треба попарити врућом водом и на њих два пута дневно ставити истуцани купус. Истоветан поступак Катон саветује и за фистуле и уганућа, а сличан за туморе који се морају извадити или поделити. Римски аутор тврди да кувани купус спречава снове и несаницу уколико га човек, док пости, једе са уљем и сољу.<sup>11</sup>

На другој страни, стари Грци су веровали да је купус непријатељ винове лозе и да стога делује и против вина. Римски учењак Плиније Старији, који је живео у I веку, иде чак дотле да бележи како је „мржња између купуса и винове лозе смртоносна“.<sup>12</sup> Веома слична оцена о овом односу, уз коришћење речи антипатија (*antipáttheia*), среће се и у спису *Геојоника*, византијској пољопривредној енциклопедији из средине X века.<sup>13</sup> Очигледно је у питању оцена која је имала веома дугу, свакако вишевековну традицију.

<sup>8</sup> М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд, 2004<sup>2</sup>, 138–141.

<sup>9</sup> Реч је о биљци *Ferula asafoetida* (смрдљива витина, девесин, јутроклек, смрдеће зеље) или *Thapsia silphium* (*Laserpitium*, тј. гладац, морачац, мрквељ, планинска коморачица). Како бележе стари писци, она је расла у Сирији, Јерменији, Медији и Либији. Сматра се да је њен производ из Либије давао смоласту твар, високо цењену као састојак миомириса.

<sup>10</sup> У питању је мера која износи 140 милилитара.

<sup>11</sup> Плиније Старији, *Историја природе: избор*, прев. с латин. Ц. Ф. Хили, прев. с енгл. Н. Мрђеновић, Београд, 2015, 316–317, 319.

<sup>12</sup> *Исџо*, 360.

<sup>13</sup> *Geoponica sive Cassiani Bassi De Re Rustica Eclogae*, rec. Н. Beckh, Leipzig, 1895, 136, cap. 11, 3.

Будући да је на својеврстан начин супротстављен вину, купус узет са храном спречава опијање. Ако се узме после напијања, поништава његово дејство. Грци такође сматрају да купус у великој мери побољшава вид и да је благотворан утицај значајан чак и у случају ако се сировим купусом, помешаним са атичким медом, само дотакне угао очију. Следбеници Еристрата, грчког лекара из IV века пре Христа, тврде да за стомак и тетиве није ништа боље од купуса, а он се прописује како за парализу, тако и за искашљавање крви.<sup>14</sup>

Купус као лек наводи се у неколико рецепата византијског медицинског трактата који се датује у широк временски период – од средине XI до друге половине XIV века. Трактат је више окренут практичним саветима него напоменама од ширег теоријског значаја и највећи његов део посвећен је фармакологији. Уопште, када је у питању раздобље средњег века, за медицину се може рећи да се споро и тешко издизала из терапеутског емпиризма, али с временом је ипак досегла у положај у коме је успостављена крхка равнотежа између теорије и праксе.<sup>15</sup> Очигледно је да је византијски медицински трактат служио за практичну употребу и да га је саставио искусан лекар који се није либио да у текст унесе и властита сазнања стечена дугогодишњом праксом.<sup>16</sup>

Купус као лек препоручује се против крварења: изгњечено семе купуса са водом треба дати оболелом да пије у току три дана.<sup>17</sup> Семе купуса се такође користи као замена за ким,<sup>18</sup> који је, опет, имао веома широку примену у византијском лекарству. Купус је саставни део лека који служи за снижавање температуре, а у рецепту се препоручује да се помешају и изгњече лишће купуса, лишће целера и наквашени хлеб све док не постану налик на масу воска. Онда се тој смеси додаје ружино уље и изнова се гњечи. Добијеном садржином треба намазати стомак и умотати га у облоге.<sup>19</sup>

О лековитим својствима купуса говори се и у спису *Геџионика*, византијској пољопривредној енциклопедији из средине X века. Осим већ поменутих у византијском медицинском трактату, наводе се још неке болести које се исцељују употребом купуса као медикамента.

<sup>14</sup> Плиније Старији, *Историја природе*, 317.

<sup>15</sup> O. Temkin, *Byzantine Medicine, Tradition and Empiricism*, *Dumbarton Oaks Papers* 16, 1962, 95–115; J. Le Goff, *Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope*, Beograd, 1974, 585; *Dictionary of the Middle Ages*, 8, ed. J. R. Strayer, New York, 1987, 247–261.

<sup>16</sup> Г. Г. Литаврин, *Византијски медицински трактат XI–XIV вв. (по рукописи Cod. Plut. VII, 19 Библиотеки Лоренцо Медичи во Флоренци)*, *Византијски временник* 31, 1971, 249–301; исти, *Византијски медицински трактат XI–XIV вв.*, Санкт-Петербург, 1997<sup>2</sup>, 31–146 (друго издање коришћено даље у тексту).

<sup>17</sup> Г. Г. Литаврин, *Византијски медицински трактат*, 127.

<sup>18</sup> *Ист*, 142.

<sup>19</sup> *Ист*, 108.

Између осталог, може се прочитати: за јектичаве је добро да се пред оброк заложу обареним купусом; купус је толико хранљив да деца која га једу брже расту; човек који је појео отровну печурку преживеће ако попије сок од купуса; сок од купуса заједно са белим вином лечи жутицу и болести слезине, а са црним вином кашаљ; лишај ће проћи уколико се натрља листовима купуса; пепео од корена купуса добар је за опекотине; ако се сок од купуса заједно са маслиновим уљем дуго држи на устима, уништава гнојне чиреве, као и отекине на крајницима и ресици; обарен и поједен у чистом облику пре јела, купус прочишћава глас и бронхије, па га зато користе учитељи певања.<sup>20</sup>

Купус као лек срећемо и у тзв. Ходошком зборнику, састављеном 1396. године, чији терапијски део представља једини сачувани спис овакве врсте који потиче из раздобља постојања српске средњовековне државе.<sup>21</sup> У њему се налази мешовита медицинска грађа,<sup>22</sup> а највероватније је настао у неком од наших манастира испод Саве и Дунава. Рукопис Ходошког зборника имао је бурну судбину. За време сеобе под патријархом Арсенијем III Црнојевићем, 1690. године, доспео је у Стони Београд (Секешфехервар). Ту је најпре био својина попа Теодора, који га је уступио расодеру Теофану Хоповцу. Потом се зборник обрео у манастиру Ходошу, који је до разграничења румунских и српских епархија бивше Карловачке митрополије био у српским рукама. Из Ходоша га је у XIX веку историчар Јанко Шафарик однео и данас се чува у његовој збирци у прашком музеју.<sup>23</sup>

Ходошки зборник се састоји из три дела: физиолошког, терапијског и астролошког. Терапијски део садржи 79 различитих рецепата, у којима се углавном налазе прескрипције разноврне врсте.<sup>24</sup> Уопште, терапијски зборници српске средњовековне медицине највећим делом представљају превод латинског списа *Practica brevis*, чији је аутор Јован Платеарије, лекар из Салерна, који је живео крајем XI столећа.<sup>25</sup> Верује се да је овај спис на наш језик преведен највероватније у XIII веку.<sup>26</sup> Српска медицина је свој врхунац досегла у XIV и XV веку и, како тврде меродавни стручњаци, није се много разликовала од лекар-

<sup>20</sup> *Geoponica*, 361–364, cap. 17, 2–21.

<sup>21</sup> Р. В. Катић, *Медицински сјиси Ходошког зборника. Избор*, Београд, 1990, XIII.

<sup>22</sup> Р. В. Катић, *Терапијски зборници српске средњовековне медицине и њихово по-рекло*, Археографски прилози 8, 1986, 123–131.

<sup>23</sup> Р. В. Катић, *Српска средњовековна медицина*, Горњи Милановац, 1990, 26.

<sup>24</sup> *Исџо*, 26.

<sup>25</sup> V. Buhvald, A. Holveg, O. Princ, *Leksikon pisaca, filozofa, teologa antike i srednjeg veka (grčki, latinski i vizantijski autori): Tuskulum leksikon*, prev. A. Vilhar, Београд, 2003, 170.

<sup>26</sup> Р. В. Катић, *Медицински сјиси Ходошког зборника*, XI.

ства које су неговале ондашње знамените медицинске школе у Салерну (Италија) и Монпељеу (Француска).<sup>27</sup>

Као што је речено, купус се као лек у неколико наврата помиње у Ходошком зборнику. Тако се, на пример, против бољке зване осип, односно мехурића у устима, препоручује да се узме лишће од купуса и добро сажваће. Тако сажвакано треба да се извесно време држи у устима и мехурићи, тј. осип ће нестати.<sup>28</sup> Против отока целог човечијег тела болеснику треба давати да пије сок од купусовог лишћа.<sup>29</sup>

Састављач Ходошког зборника исказао је разумевање и бригу за оне којима опада коса. Њима се саветује следеће: „Добро истуцај лишће од купуса, затим га помешај са јаким црним вином и тиме обложи место са кога је опала коса.“<sup>30</sup> На овом месту не можемо а да не приметимо одређену врсту опречности са изнетим ставом учењака Плинија Старијег, који је тврдио да је „мржња између купуса и винове лозе смртоносна“.<sup>31</sup>

У Ходошком зборнику се налазе и два рецепта против главобоље настале услед прекомерног пијења вина. У првом се прописује да се узме лишће бршљана или купуса и добро исцеди, а добијеним соком треба намазати главу. У другом се истрајава на томе да се најпре иситни купусово лишће и потом помеша са шафраном и беланцетом, па се то стави на чело оболелог.<sup>32</sup> Побројаним рецептима слична је и лекарија против пијанства, за коју стоји записано: „Нека пијани на празан стомак поједе корен од купуса или пет горких бадема.“<sup>33</sup> За разлику од претходних, у овим је случајевима препорука састављача Ходошког зборника умногоме слична онима за које Плиније Старији истиче да припадају античком грчком свету.<sup>34</sup>

И, напослетку, у фармакотерапијском делу Ходошког зборника налази се и лек против гута (метастазирајућег апсцеса): „Узми лишће од грчког купуса, добро га иситни, помешај са чистим брашном и тиме обложи оболела места.“<sup>35</sup>

Развој српске средњовековне медицине, који је ишао упоредо са европским, прекинут је падом Србије под власт Османлија 1459.

<sup>27</sup> Р. Катић, *Српска медицина од IX до XIX века*, Београд, 1967, 4 сл.; исти, *Порекло српске средњовековне медицине*, Београд, 1981, 1 сл.; *Историја медицине и здравствене културе на тлу данашње Војводине*, I, Нови Сад, 1994, 155 сл.

<sup>28</sup> Р. В. Катић, *Медицински сјиси Ходошког зборника*, 9.

<sup>29</sup> *Исто*, 15.

<sup>30</sup> *Исто*, 16.

<sup>31</sup> Плиније Старији, *Историја природе*, 360.

<sup>32</sup> Р. В. Катић, *Медицински сјиси Ходошког зборника*, 17.

<sup>33</sup> *Исто*.

<sup>34</sup> Плиније Старији, *Историја природе*, 317.

<sup>35</sup> Р. В. Катић, *Медицински сјиси Ходошког зборника*, 21.

године. У новонасталим околностима, које су биле последица турске превласти, дошло је до оживљавања племенске и патријархалне културе. У вези с тим, међу Србима, који су постали поданици пространог Османског царства, у употреби су остале само народна световна и верска медицина. Обнова народне медицине, уз упадљиву осеку научног лекарства, испољила се у појави низа тзв. *лекаруша*, својеврсних зборника у којима је сакупљано народно медицинско искуство. Најчешће је реч о рукописним књигама у којима су пописиване лекарије, као и упутства за њихову употребу, али у којима је сциентистички приступ према медицини лагано губио битку са навалом магије, надрилекарства и старинских празноверица.<sup>36</sup>

Веома је занимљива тзв. Рудничка лекаруша, писани зборник из 1841. године, изашао из пера јеромонаха Мануила Витковића, у којем су сакупљена знања из домена народне медицине, а пре свега начини справљања лекова, као и упутства за њихову употребу.<sup>37</sup> За разлику од других лекаруша насталих у XVIII и првој половини XIX века, приметни су утицај и медицинска традиција који су преузети из Хабзбуршке монархије.<sup>38</sup> У Рудничкој лекаруши наводи се пет лекова против главобоље и сви садрже биљне састојке или њихове производе. Један од њих се састоји из заједно прокуваних листа врбе и корена купуса, који се привијају на главу, док су у течности која је настала током њихове припреме парене ноге оболелог.<sup>39</sup>

У српском народу купус је једна од најважнијих намирница, а то је чињеница која је ушла и у пословице. У једној од њих се наглашава да: „Ко купус сади и крмачу храни, не боји се глади“, док се у другој истрајава на томе да: „Турци веле: тарана је храна. А каури: купус и сланина.“<sup>40</sup> Ту су и следеће изреке: „Купус гледа, месо вади“ и „Купус у кацу, дете у кућу“, а односи се на жену која често рађа.<sup>41</sup>

За купус су везана и многа веровања. Тако, на пример, наш народ верује да на месту где су биле конопље не треба сејати купус „иначе ће умрети неко из куће“. Ако се купус сади коцем, тада се мучи Блажена Госпа; купус не треба метати у кацу средом или петком; купусу је ре-

<sup>36</sup> Р. Радић, *Болести и лечења*, у: Приватни живот у српским земљама средњег века, прир. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд, 2004, 418.

<sup>37</sup> Рудничка лекаруша чува се у Народној библиотеци у Пожеги (Збирка старе и ретке књиге, инв. бр. 37.458). Њене податке је подробно анализирао Н. Радосављевић, *Рудничка лекаруша*, у: Гора божурова (биљни свет у традиционалној култури Словена), ур. З. Карановић, Београд – Нови Сад, 2017, 183–198.

<sup>38</sup> *Истио*, 183, 186.

<sup>39</sup> *Истио*, 191.

<sup>40</sup> В. Карацић, *Српске народне пословице*, Сабрана дела Вука Карацића, IX, Београд, 1965, бр. 2382, бр. 5696.

<sup>41</sup> Ђ. Стојичић, *Српске народне изреке*, I, Београд, 2006, 320.

чено да је на Вртоломију (дан Светог Вартоломеја, 11/24. јуна) у врту, а на Луку (18/31. октобра) у каци; добро је да се купус сади на Цвети, јер ће најбоље успевати; исто тако и на Ђурђевдан (23. априла / 6. маја) или Марковдан (25. априла / 8. маја); негде у Далмацији се семе за сад сеје на Светог Трифуна (1/14. фебруара), па га неће изјести бувач.<sup>42</sup> Купус се у кацу не ставља на црквени празник Усековање главе Светог Јована Крститеља (29. август / 11. септембар) јер ће се покварити. У нашем народу се верује да је купус сањати – добро.<sup>43</sup>

У народној медицини купус има доста ограничену примену. Утуцано семе је лек од русе, гујавица (глиста) и грчева у стомаку.<sup>44</sup> Лист купуса се меће на ране које се гноје, на изгоретине, на место оболело од црвеног ветра, а исто тако и код болести утробе и материце. Чорбом од купуса мажу децу други дан Ускршњег поста „да их не би гује уједале“. Бели лук који се меће на рану од змијиног уједа треба ставити на купусов лист.<sup>45</sup>

*Radivoj Đ. Radić*

## CABBAGE AS MEDICINE IN THE CODEX OF CHODOS

### Summary

Cabbage, one of the most important foods, has found its place in pharmacotherapy as well. It was used for medicinal purposes by both the Greeks and the Romans in the ancient times. In the medieval medicine, which slowly and with great difficulties rose above the therapeutical empirism, but with time reached the position of balance established between theory and practice, one can find medical prescriptions with cabbage being one of the most important ingredients. The Codex of Chodos, the written monument of the Serbian medieval medicine compiled at the end of the 14<sup>th</sup> century, which contains diverse medical texts, also includes several prescriptions of cabbage being used as medicine. On its own or combined with saffron, red wine, egg white or flour, cabbage was used to cure rash, swelling of the whole body, hair loss, drunkenness, the metastasized abscess. It had a rather limited usage in the folk medicine. The powdered seeds were used to cure the skin disease

<sup>42</sup> Бувач или бухач је врста инсекта тврдокрилца који се храни листом купуса.

<sup>43</sup> В. Чајкановић, *Речник српских народних веровања о биљкама*, прир. и допунио В. Ђурић, Београд, 1985, 154–155.

<sup>44</sup> Руса је кожна болест која се испољава појавом краста на глави и лицу, нарочито код деце.

<sup>45</sup> В. Чајкановић, *Речник српских народних веровања о биљкама*, 155.

---

that manifested in scabs on children's heads and faces; worm infections, and stomachache. A cabbage leaf would be applied on the festering wounds, burns, areas affected by erysipelas, as well as in cases of intestinal or womb infections. A cabbage broth would be spread on children's bodies on the second day of Easter Lent "to prevent the snake bites." Garlic, that was used to treat the snakebite wound, was supposed to be put on the cabbage leaf and then applied.

*Keywords:* Middle age, cabbage, Codex of Chodos, medicine, illness, Serbia, pharmaco-therapy.





УДК: 821.163.41.09-1 Стефан Лазаревић, српски деспот  
37.091.3::811.163.41  
Оригинални научни рад

*Јован М. Лазаревић\**  
(Богословија Светог Саве, Београд)

*Зоран А. Ранковић\*\**  
(Православни богословски факултет Универзитета у Београду)

## ЖАНР ПОСЛАНИЦЕ У ШКОЛСКОМ ПРОГРАМУ СА ОСВРТОМ НА *СЛОВО ЉУБВЕ* ДЕСПОТА СТЕФАНА

Једина средњовековна посланица предвиђена програмом наставе и учења за српски језик у средњим школама јесте *Слово љубве* деспота Стефана Лазаревића. Циљ рада је да укаже на специфичан жанр посланице у књижевности и, анализирајући кључне моменте *Слова љубве*, подстакне ученике да свестрано протумаче позиве упућене младим људима.

*Кључне речи:* српска средњовековна књижевност, жанр, посланица, Стефан Лазаревић, *Слово љубве*, љубав.

Проблем жанра кључан је за бављење средњовековном литературом. Под појмом жанр подразумева се род, књижевна врста, група текстова итд. Овај термин постао је свеобухватан и прети да изгуби на улози важног „теоријског фактора у класификацији уметничких творевина“.<sup>1</sup> Лихачов сматра да су жанрови првенствено одређени својом употребом у богослужењу, у правној и дипломатској пракси или околностима владарског начина живота у средњем веку. Проблем жанра је тесно везан и за устаљене *жанровске* типове аутора, јер сваки жанр има разрађену *физиономију аутора*.<sup>2</sup>

\* jovanlazarevic23@gmail.com

\*\* zrankovic@bfspc.bg.ac.rs

<sup>1</sup> И. Шпадијер, *Проблем жанра у средњовековној књижевности*, Књижевна историја XXVIII/100, 1996, 365.

<sup>2</sup> Д. С. Лихачов, *Поешика старије руске књижевности*, прев. Д. Богдановић, Београд, 1972, 68.

Рикардо Пикио је седамдесетих година изнео тезу да треба говорити о *функционалним техникама* када је реч о проучавању словенске православне традиције. Као разлог наводи то да се многа дела из православне традиције могу схватити као примери библијске егзегезе и да стога употреба појма *књижевни жанрови* за ову врсту уметности није сасвим одговарајућа. У оквиру традиционалног типа хришћанског начина излагања библијски модели били су на располагању писцима и они су их примењивали у хагиографијама, житијима, хроникама, повестима итд. На основу овог запажања Пикио и уводи термин *функционалне технике* и инспирише Красимира Станчева на проучавање и дефинисање жанра *као начин организације говора у делу*. Касније ће и Људмила Бојева издвојити *канонски облик аутора* као критеријум жанровског разликовања. Овај термин односи се на присутност наратора у тексту – хагиограф у житијима, летописац у летописима... Поред многобројних теза, Ирена Шпадијер сматра да су све оне делимично применљиве на проучавање жанра, али да би о њему требало размишљати као о скупу елемената и критеријума који могу обухватити различите принципе и нивое класификације који се могу посматрати у синхронијској и дијахронијској равни. Синхронијско разграничење подразумева обухватност жанра у односу на различите нивое класификације књижевних дела и у односу на појам форме, док је у дијахронији најважније разграничити појам и термин жанра, као и дефинисати га прецизно у свакој од његових фаза трајања (настанак, мењање, деформисање, рецимо, типика, службе итд.).<sup>3</sup>

Већина књижевних жанрова који су дошли до нас потичу из античке Грчке и Рима.<sup>4</sup> Они су се с временом мењали и умножавали. Европска књижевност почива на темељима античког света и Библије, а њене књижевне врсте развијају се на сличан начин. Ову тезу потврђује чињеница да су све књижевности пролазиле кроз историјске промене и, захваљујући томе, довеле су до цивилизације какву данас познајемо.<sup>5</sup> Из ове тврдње закључујемо да се српска средњовековна књижевност развијала на исти начин и по угледу на своје савременике. Узор нашој средњовековној књижевности била је Византија, законит наследник старог Римског царства. Примајући православно хришћанство из Византије, српски средњовековни писци наследили су манир византијских отаца који су наводили цитате Светога писма Старог и Новог завета.

<sup>3</sup> И. Шпадијер, *Проблем жанра*, 367–372.

<sup>4</sup> R. Velek, O. Voren, *Teorija književnosti*, Beograd, 1985, 66.

<sup>5</sup> M. Solar, *Teorija književnosti*, Zagreb, 1989, 129.

Теоретичари књижевности наводе антику као први период европске књижевности. Њен почетак датира око 1000. године пре Христа, па све до половине V века после Христа.<sup>6</sup> После тога уследила је књижевност средњег века. Овај књижевни период траје од половине V века, па све до половине XV века. Црквена, религиозна књижевност, са мањим утицајем античке традиције, доминира до XI века, после чега наступа процват националних књижевности, међу којима је и српска средњовековна књижевност.

На средњовековну књижевност велики утицај извршила је Црква, под чијим окриљем настају важна дела овог периода. Најзаступљеније књижевне врсте су службе, химне, житија – биографије и сл. Византија је такође утицала на српску средњовековну књижевност. Превођењем текстова из Библије, Паримејника, Апостола, Псалтира, Јеванђеља и других богослужбених књига на заједнички језик свих Словена – старословенски – извршен је утицај на српску књижевну мисао у повоју.

Примивши писменост из Византије, српски народ прихвата и све идеолошке ставове које су Византинци гајили према култури. Одређени друштвени догађаји, културни додири, заједнице са којима се новонастала уметност асимилује, неке су од последица християнизације српског народа.<sup>7</sup> Прихватање православног хришћанства одредило је поглед на свет, филозофију, естетику и поетику српске културе средњег века. Фолклорна предања су потиснута, а културно наслеђе гради се захваљујући утицају великих сила.

Формирањем немањихке државе настаје нова епоха у историји српске књижевности. После првог периода, када су одређени смер и карактер литературе, жанрови и језик књижевности, уследио је период XIII века,<sup>8</sup> односно временско раздобље када се књижевност осамостаљује. Тада настају дела која обухватају српске теме, препи-

<sup>6</sup> Велек наводи да се три основне књижевне врсте, већ код Платона и Аристотела разликују по начину подражавања: „У лирској поезији се испољава песников личност, у епској поезији песник делом говори сам, као приповедач, а делом претвара своје карактере у учеснике непосредног разговора и у драми песник ишчежава иза носиоца улога“, R. Velek, O. Voren, *Teorija književnosti*, 261. Треба обратити пажњу и на Солара, који казује: „Античка књижевност је великим делом одредила и правац даљег развоја целокупне европске књижевности... Она је тако изразито хуманистички оријентисана; занимају је пре свега човек и његов овоземаљски живот, па и када користи митско искуство, и када говори о боговима, она се најпре занима људима и њиховим судбинама... Чак и када се препушта машти, тада се њена рационалност и логичност одражавају у смислу за композицију, а излагање се заснива на разуму и искуству, а не једино на моћи маште“, M. Solar, *Teorija književnosti*, 131–132.

<sup>7</sup> Д. Богдановић, *Историја сѐаре српске књижевности*, Београд, 1980, 89.

<sup>8</sup> Овде ћемо се држати поделе коју наводи Д. Богдановић. Наиме, постоји 7 периода: 1) Предисторија старе књижевности (X–XI век); 2) На путевима самосталног стварања (XIII век); 3) У знаку Свете Горе (1300–1389); 4) После Косова (1389–1427);

сивачка делатност узима све више маха, превођење са грчког језика је све интензивније, а развој писмености је у константном порасту захваљујући великим центрима, а нарочито новом српском културном центру – манастиру Хиландару.<sup>9</sup> Појавом Светога Саве и оснивањем књижевних центара у рашкој области издваја се и коначно преузима примат рашка ортографија. Иако је држава постала самостална, а Црква аутокефална, било је потребно да се развије сопствена књижевна делатност у нашој средњовековној држави како би била примљена у свет византијске и европске цивилизације средњег века.

Посланица или писмо (грч. ἐπιστολή) једна је од књижевних врста која припада епици. Ова књижевна врста била је изузетно популарна међу старим Грцима и Римљанима. Писма Плинија Млађег, Овидија и Сенеке само су неки од доказа да је овај жанр присутан и у античком периоду. Ипак, за наше истраживање веома је важан апостолски период (период између 36. и 100. године). Свето писмо Новог завета садржи у себи двадесет и једну посланицу Христових апостола. Од тог броја, четрнаест посланица је написао Свети апостол Павле, три Свети Јован Богослов, две је написао Свети апостол Петар, а по једну Свети апостол Јаков и Свети апостол Јуда Јаковљев. Од ове двадесет и једне посланице, четири су насловљене на одређене личности (две Тимотеју и по једна Титу и Филимону), десет је адресирано на хришћанске заједнице (Рима, Коринта – две, Галатије, Ефеса, Филипа, Колосе, Солуна – две и Јевреја), а преосталих седам су циркуларна писма. Предмет расправе међу библистима је да ли су и одређене Павлове посланице које су упућене одређеним хришћанским заједницама кружне или су пак упућене одређеној црквеној заједници.

Посланице новозаветног канона од великог су значаја за хришћанску цркву. Још од најранијих времена, поред читања Јеванђеља и поука које су давале старешине након евхаристије, посланице су биле саставни део раних хришћанских богослужења. Њихов смисао и значај је у томе да се читаоци охрабре и реше актуелна питања. Структурално су подељена на догматски и морални део.

У античкој књижевности засновани и развијени жанр књижевне посланице прихватају писци Источног римског царства (Византије) и разрађују је у оквирима и нормама оновремене реторике. Најстарији црквени оци и византијски писци писмено излажу схватање епистоларног стила. Црквени оци и писци нарочито препоручују да се у посланицама сачува „једноставност и блискост са природом“. Овакво

5) Нова средишта књижевне делатности (1427–1459); 6) Између традиције и хронике свога времена (1459–1537); 7) Два последња века (XVI–XVII век), *истио*, 111.

<sup>9</sup> *Истио*, 141.

схватање књижевне посланице живеће за све време трајања византијске књижевности.

Жанр посланице био је добро познат у старој српској књижевности. Примера ради, Горички зборник из 1441–1442. године чине, у ствари, три велике посланице, којима Никон Јерусалимац одговара на шира духовна интересовања Јелене Балшић, кћери кнеза Лазара. У истом зборнику су сачуване и две Јеленине краће посланице, којима Лазарева кћи тражи одговоре од свога ученог духовника и путника по светим местима. Посебно и изузетно место у српској епистоларној књижевности заузима *Посланица свеишћенику и доместику кир Исаији*, коју је Димитрије Кантакузин написао, вероватно, средином осме деценије XV века, узвраћајући на несачувану нам посланицу доместика Исаије. Димитријев спис је права књижевна посланица, са постављеним темама и њиховим складним обликом у композицији.<sup>10</sup>

Међутим, једина средњовековна посланица предвиђена програмом наставе и учења за српски језик у средњим школама јесте *Слово љубве* деспота Стефана Лазаревића. *Слово љубве* или *Реч о љубави* деспота Стефана Лазаревића може се сматрати једним од најинтересантнијих уметничких феномена српске средњовековне књижевности. То је прва уметничка песма у нашој књижевности (песничка посланица).

Подстицаје за настанак ове песме можемо тражити у политичким приликама које су владале у Србији тога времена. Деспотов млађи брат Вук бунио се против њега два пута и тражио половину земље и градова, па је са собом повукао и сестриће Бранковиће. Из прве побуне против брата, Вука је повратила њихова мајка Милица. Међутим, после њенога упокојења, Вук је опет устао на брата, а са њим и сестрићи, Ђурађ и Лазар Бранковић, и прибегли су османлијском султану Сулејману. Заједно са још неким великашима, они су са османлијском војском ушли у српске земље и пустошили их. Деспота Стефана је то веома жалостило, али је избегавао братоубилачки рат. На њихово одсуство љубави и издају деспот Стефан одговара свима њима својим *Словом љубве*, у коме је излио своју бол за губитком братске и хришћанске љубави, а опет, пројавио наду за поновним сједињењем у љубави Христовој. Ова лирска посланица написана је 1409. године и била је намењена особи врло блиској писцу. Иако је дело сачувано у облику обрасца за посланицу, јер на месту где треба да стоји име онога коме се упућује пише „име рекав“, деспотов спис је права књижевна послани-

<sup>10</sup> О појму посланице у њеном развоју, нарочито у српској средњовековној књижевности, са литературом, в. Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд, 1990<sup>2</sup>, 264–272.

ца у којој се остварују начела средњовековне реторике и епистоларне поетике.

Прва строфа, као и 8–9. и почетак 10. строфе, јасно говоре да је посланица упућена конкретним личностима. У овој посланици он не говори само као владар, већ и као песник, а пре свега као човек укорењен у вери хришћанској. Ова Стефанова посланица у виду надахнуте библијске песме, делимично је уродила плодом, јер је наступило извесно примирје и прекинуло се проливање братске крви. Деспот Стефан је касније, не имајући деце, оставио српску државу сестрићу Ђурђу Бранковићу.

На самом почетку дела можемо уочити сличност са античким стилем и начином писања апостолских посланица које су ушле у канонску збирку књига Светог писма Новог завета. Стил писања Христових апостола веома је сличан. Своје посланице апостоли започињу представљањем (ко пише): „Павле, вољом Божјом позвани апостол“ (1Кор 1, 1) или „Петар, апостол Исуса Христа“ (1Пт 1, 1). Апостол затим наводи у чије име пише: „слуга Исуса Христа“ (Рим 1, 1) или „Павле, апостол не од људи ни преко човјека, него кроз Исуса Христа и Бога Оца“ (Гал 1, 1). После представљања спомињу се реципијенти посланице: „светима који су у Ефесу“ (Еф 1, 1), „дванаест племена расијаних по свету“ (Јк 1, 1), „изабранима који странствују у расијању по Понту, Галатији, Кападокији, Азији и Витинији“ (1Пт 1, 1) или „изабраној госпођи и деци њезиној“ (2Јн 1, 1). Потом следе речи благослова: „благодат вам и мир од Бога Оца нашега и Господа Исуса Христа“ (Рим 1, 7), „Милост и мир и љубав да вам се умножи“ (Јд 1, 2), „да буде с вама благодат, милост, мир од Бога Оца и од Господа Исуса Христа, Сина Очева“ (2Јн 1, 3). Структуру апостолских посланица чине догматски и морални део. У догматском делу аутори појашњавају тајне Божје, док се у моралном делу баве етичким питањима и међуљудским односима. На крају сваке посланице најчешће наилазимо на поздраве упућене читаоцима. Поздрави су пропраћени Божјим благословима да „буду утврђени по јеванђељу“ (Рим 16, 25), да имају „љубав Бога Оца и заједницу Светога Духа“ (2Кор 13, 13), да имају „мир сви који су у Христу Исусу“ (1Пт 5, 14) или „да чувају себе од идола“ (1Јн 5, 21).

У 2. строфи доминира радосни библијски космоизам, који обухвата сву створену природу, са њеним врхунцем – људском природом. Стиховима 3. строфе деспот прелази на љубав, која се поистовећује са Богом, јер „Бог се именује љубав“. Строфе 4–6 говоре о љубави, али са новим обележјима: у њој нема лажи и преваре, она је природно и натприродно добро, плодотворна. Последње строфе, 7–10, говоре о једном од битних предуслова љубави – чистоти, а затим говоре о

пуноћи љубави као заједници и сједињењу Духом Светим у Христу, у Цркви. Последња строфа стога се и завршава литургијским свршетком, славословом.<sup>11</sup>

Овде желимо да укажемо на речи 7. строфе, којима деспот подсећа, библијским и светоотачким речима, на узвишеност истинске љубави. Речима „Узљубите љубав, младићи и девојке, за љубав прикладни, но право и незасорно (несрамно), да не како, младост и девство повредивши, којим се природа наша Божанској присвојава, Божанство не узнегодује. Не растужујте, рече Апостол, Духа Светога Божјега, Којим се јавно запечатисте као у крштењу“ позива на љубав, али не на љубав сведену само на телесну љубав, већ на љубав која је повезана са чистотом и чедношћу. Овде песник, пратећи светоотачке речи, мисли не само на предбрачну чистоту и девственост него и на брачну љубав и верност неповређене неверношћу и прељубом.<sup>12</sup> Читава строфа посвећена је, дакле, љубави спојеној са чедношћу и чистотом, како младића и девојака, тако и у браку, ако брак бива по вољи Божјој и благословом и печатом Духа Светога, тако да се не повређује чедност и чистота богоподобне природе људске.

Током тумачења посланице *Слово љубве*, ученике најпре треба упутити на то да је посланица антички жанр. На основу свега претходно наведеног, моћи ће да закључе да је она била један од доминантнијих жанрова још од антике. Не везује се само за средњовековну књижевност. Епистоларни облик чест је и у религиозним текстовима. Ученицима можемо задати у оквиру истраживачких задатака да погледају садржај Светог писма Новог завета и да процене колико је био значајан овај жанр. Подсећања ради, од двадесет седам канонских књига Новог завета, двадесет и једну чине посланице светих апостола. На овај начин остварује се међупредметна корелација – са историјом и верском наставом.

У методичком вођењу ка тумачењу текста нису потпуно разјашњени одређени захтеви. Ученицима се сарадничким императивима налаже да свестрано протумаче позиве упућене младим људима. Како би овај захтев био реализован, потребно је познавање егзегезе Светог писма Новог завета и отаца Цркве. Ученици могу донети своје закључке на основу прочитаног текста, али је велика вероватноћа да ће они потећи од личног доживљаја, а не од утемељености на самом делу. Аутор *Слова љубве*, како наводи Д. Бојовић, жели да истакне „потребу сагласја између телесне и божанствене љубави“, о чему су на

<sup>11</sup> Особени, кратки, еклисиолошки погледи на *Слово љубве* дати су у: А. Јевтић, *Слово љубве*, Видослов, Требиње, 2009, 48–49.

<sup>12</sup> За детаљну анализу ове строфе, с наводима из светоотачке литературе блиске деспотовом исказу, в. *истио*, 50–55.



својствен начин говорили свети оци.<sup>13</sup> Свети Јован Лествичник говори о поређењу телесне и божанске љубави и каже да је „блажен онај човек који воли Бога као што занесени љубавник воли своју драгу“. Он наглашава да није недолично и неприлично „поредити љубав према Богу, као и друге врлине, са оним што се код људи може видети“. <sup>14</sup> Аутор, цитирајући апостола Павла и његове речи из посланице Ефесцима „не растужујте Светога Духа“ (4, 30) жели да укаже на то да девојке и младићи треба да сачувају своју девственост, јер је она једна од највећих врлина. У одељку са непознатим речима у читанци издавача „Klett“ дато је шире објашњење појмова младићство и девство – наводи се да је то младићко и девојачко доба. За потребе тумачења самог текста неопходно их је прецизирати. У ужем смислу, они се односе не само на период младићког и девојачког доба, већ на девственост и чедност, које су својствене за оба пола. Дакле, девственост је синоним за моралну чистоту, а не за период девојаштва. Деспот Стефан позива и младиће и девојке да буду чедни, да грехом не „прљају“ своје тело и да не „растужују Духа Божјег у себи“. С обзиром на комплексност овог цитата потребно је да наставник зада истраживачке задатке или да благовремено упуту ученике на значење ових мотива из Светога писма. На овај начин могу се остварити веома важни васпитни циљеви. Ученици се позивају да живе у складу са хришћанским моралним начелима и да буду свесни слободе која им је дата. Јер, слобода не подразумева да чинимо све што хоћемо, него је слобода склад са оним шта Бог хоће са човеком, и то је природни склад. Истинска и права слобода је када не дозволимо да ништа овлада нама. Деспот Стефан показује пуно разумевања за чулну природу човека, која се у младости буди. Међутим, одмах затим захтева да се не повреди целомудреност, те тако писац открива питање о другој страни човека. Појављује се изражена мисао о двојству човековог бића, телесном и духовном. Апострофирајући духовност љубави, писац жели да сачува младе од повреде чистоте и Божјих закона. Позивајући младиће и девојке на љубав, песник ипак наставком успева да потисне љубавну чежњу, а уношењем завршетка довршава напор да од чулне љубави заљубљених пређе на божанску духовну љубав и на љубав међу људима уопште.

Умешним методичким вођењем ученици могу да дођу до закључка да је љубав та која је основа свега и да се читаво хришћанство заснива на њој. Међутим, за потпуно тумачење текста неопходна је корелација са предметом Верска настава због познавања Светога писма и схватања

<sup>13</sup> Д. Бојовић, *Слово љубве у светљу библијске егзегезе*, Митолошки зборник 18, Рача–Београд, 2008, 174.

<sup>14</sup> Свети Јован Лествичник, *Лесџивица*, Манастир Хиландар, 2000, 198–199.



да је – и поред тога што је деспот, владар – Стефан Лазаревић живео јеванђелским и подвижничким, светим животом. Његов живот био је саткан од молитве и од изучавања богате светоотачке литературе коју је поседовао.

*Jovan M. Lazarević*  
*Zoran A. Ranković*

THE GENRE OF THE EPISTLE IN THE SCHOOL PROGRAM  
WITH A REVIEW OF THE *WORD OF LOVE (SLOVO LJUBVE)*  
OF DESPOT STEFAN

S u m m a r y

The only medieval epistle foreseen in the program of teaching and learning for the Serbian language in high schools is the *Word of Love (Slovo ljubve)* of the despot Stefan Lazarević. We can look for encouragement for the creation of this song in the political circumstances that prevailed in Serbia at that time. Despot Stefan responds to the absence of love and betrayal by his closest ones with his *Word of Love (Slovo ljubve)*, in which he poured out his pain for the loss of brotherly and Christian love, and expressed hope for reunion in the love of Christ. In his epistle, he calls for love, but not for love reduced only to body love, but to love that is connected with purity and chastity. Students are called to live in accordance with Christian moral principles and to be aware of the freedom given to them. Because, freedom does not mean that we do everything we want, but freedom is in harmony with what God wants with man.

*Keywords:* Serbian medieval literature, genre, epistle, Stefan Lazarević, *Word of Love (Slovo ljubve)*, love.



## ДЕСПОТ СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЋ У ДЕЛУ ЕБЕРХАРДА ВИНДЕКЕА

У раду се разматрају подаци које немачки хроничар на двору угарског краља и немачког цара Жигмунда Луксембуршког Еберхард Виндек(е) даје о деспоту Стефану Лазаревићу. Виндекеово дело представља прворазредни извор за Србију у доба деспота Стефана, али и за Босну. Када је Србија у питању, корпус изворних података Еберхарда Виндекеа се понајвише односи на деспота Стефана Лазаревића, док је у случају Босне присутно нешто више података о походима краља Жигмунда Луксембуршког, те о угледном босанском великашу Сандаљу Хранићу Косачи. Деспот Стефан Лазаревић је у Виндекеовом делу приказан прилично позитивно. Ово дело је важан наративни извор, који допуњава како друге наративне, тако и прворазредне дипломатичке изворе.

*Кључне речи:* Еберхард Виндеке, деспот Стефан Лазаревић, Сандаљ Хранић Косача.

Корпус извора за историју српских земаља у средњем веку, и уопште Срба у овом историјском раздобљу, прилично је скроман. Стога је сваки средњовековни писац или хроничар који је оставио одређене податке везане за средњовековну прошлост Срба вредан извор, о коме треба понешто рећи или напоменути. Један од таквих аутора је и немачки историчар из времена краља и цара Жигмунда Луксембуршког Еберхард Виндеке.

Виндекеово дело није непознато у науци, нарочито у контексту историје средњовековне Босне, и то још од времена академика Михаила Динића. Ова научна достигнућа користе се и у савременим историографским дOMETИМА, а такође су Виндекеове вести о Босни подвргаване и научној критици.<sup>1</sup> Свакако да би било упутно и ове податке немачкога

\* boris.stojkovski@ff.uns.ac.rs

<sup>1</sup> М. Динић, *Вести Еберхарда Виндекеа о Босни*, Југословенски историски часопис 1, 1935, 325–367; у најновије време в. и П. Рокаи, *Три њилога историји Босне у средњем веку*, у: Споменица академика Симе Ћирковића, ур. С. Рудић, Београд, 2011,

писца наново проучити у вези са историјом средњовековне Босне, али ће овом приликом бити речи само о његовим информацијама у вези са деспотом Стефаном Лазаревићем, блиским сарадником и вазалом Еберхардовога господара, краља Жигмунда Луксембуршког.

Еберхард Виндек, познат и као Виндеке или Вајндеке у литератури, родио се 1380. или око 1382. године у Мајнцу, где је одрастао. Био је син закупца златне ваге у овом граду и потицао из породице патрицијског порекла, која је важила за угледније у граду. Упркос томе, породица је, према сведочењу самог Еберхарда Виндекеа, живела сиромашно. Одмалена је био, преко оца, упућен на трговину. Веома млад, око 1395. године, покушао је да оде од куће и да потражи своју срећу, али га је отац пронашао у Вормсу и вратио кући. Његов авантуристички дух га је од 1397. године, међутим, водио даље преко Ерфурта, у ком се задржао годину дана, потом у Франкфурт, Егер (градић на чешкој граници), те Праг. У Егеру је стицао искуство у једној трговачкој кући, а од 1398. године одлазио је и у Келн и Ахен. Од 1402. године Еберхард Виндеке је боравио у Бечу, у трговачкој компанији нирнбершког трговца Лауренца Гроланта. Према сопственом сведочењу, пословао је годинама самостално, као опуномоћеник реченог трговачког друштва, и одлазио у Угарску и северне делове Италије. Први пут је 1406. године ишао у Пожун, Овар, Ђер, Острогон и Вац преко Будима, а три године доцније Еберхард Виндеке је и постао грађанин Пожуна. Ту је живео пет година и, вероватно преко амбициозног градског судије Улриха Раухенвартера, који је градом управљао све до 1412. године, приближио се самом краљу Жигмунду и његовом двору. Када је Раухенвартер свргнут у Пожуну и када су у граду почеле неприлике за њега и његове сараднике, угрожен је био и сам Виндеке. Уз помоћ краља Жигмунда, Виндеке се спасао и отишао у Брандербуршку маркгрофовију, у Берлин, где је постао члан градског савета, носећи важну функцију међу трговцима. Његове трговачке везе и познавање финансијског пословања довеле су га у пратњу краља Жигмунда Луксембуршког. Виндеке је боравио на сабору у Констанцу 1415. године и ту се прикључио краљу на путовањима у Арагон, Енглеску и Француску. Током 1416. године, па и касније, Жигмунд је слао Еберхарда у Фландрију, Либек и другде да му обезбеди новчане позајмице. Имао је низ мисија усмерених у том правцу да свом владару пронађе финансијска средства, али и да бројне заложене драгоцености донесе како самом Жигмунду, тако и краљевим повериоцима. Октобра 1418. године пак Виндеке је послат

215–216; A. Maslo, *Između bosanskog zajedništva i sopstvenih interesa: Politika kneza Pavla Radinovića prema Ugarskom Kraljevstvu i Osmanskom Carstvu*, u: *Bosna i njeni susjedi u srednjem vijeku: Pristupi i perspektive*, ur. E. Duranović, E. Dedić, N. Rabić, Sarajevo, 2019, 193–216, нарочито 196–198.

у Павију, у изасланство наново изабраном папи Мартину V. Потом је 1420. године био у Вроцлаву, а затим крајем исте године и у Чешкој у време када је Жигмунд код Вишеграда доживео тежак пораз од хуситских трупа. Од 1424. године од краља Жигмунда добио је приходе царине у Мајнцу, али како је она одраније била дата градском савету, те једној великашкој породици, Еберхард Виндеке се годинама борио за ове привилегије. Сукоб са породицом Јунген, коју је Виндеке лишио прихода од царине, проширио се и трајао је све до 1440. године, када је Виндеке осуђен на смрт након дуге парнице са Петером од Јунгена.<sup>2</sup>

У периоду када се повукао из политике, концентришући се на очување својих трговачких привилегија, започео је свој други велики подухват, на основу кога је и остао запамћен и значајан у историји – написао је хронику. Сам је назива *Књига цара Сигисмунда*, односно *Kaiser Sigismunds Buch*. У њој он описује дела краља Жигмунда и не само да истиче његове заслуге за царство и хришћанство већ и сопствени близак и пријатељски однос са самим владаром. Виндекеова хроника је доступна у рукописима у неколико верзија и сматра се веома специфичним историографским делом свог времена, у коме се краљевска и царска историја, односно владавина краља и цара Жигмунда Луксембуршког комбинују са индивидуалном перспективом савременог посматрача, очевица и учесника у многим догађајима – Еберхарда Виндекеа. Овај хроничар је писао ретко о догађајима који су претходили Жигмундовој владавини, осим тога што је, наравно, износио сопствене биографске податке, који су и изнимно битан извор за познавање Виндекеовог живота и каријере. Поред тога, давао је податке о прошлости само у случајевима где то може повезати са Жигмундовом владавином. Тако, на пример, наводи легенду о оснивању града Трира јер је Жигмунд хтео да зна да ли је могуће да је тај град старији од Рима. Био је начитан, а зна се да је читао Светог Јеронима, Светог Јована Златоустог, те Свету Хилдегард из Бингена и друга црквена дела, пророчанства, али и философске списе, попут Анселмових. У краљевој пратњи је обишао многа места и описао кентербериску катедралу, као и друге знаменитости. Поред онога што је чуо или видео, у своју хронику је Виндеке

<sup>2</sup> О Виндекеовом животу в. предговор Ренате Шкорке у *Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról*, sz. R. Skorka, Budapest, 2008, 7–12. О Виндекеовом боравку у Констанцу уп. J. Schneider, *Eberhard Windeck, König Sigismund und das Konstanzer Konzil*, in: *Das Konstanzer Konzil. Essays. 1414–1418. Weltereignis des Mittelalters*, Hgg. K.-H. Braun, M. Herweg, H. W. Hubert, J. Schneider, T. Zotz, Darmstadt, 2013, 52–57. Најдетаљнији и најновији приказ његовог живота в. код J. Schneider, *Eberhard Windeck und sein „Buch von Kaiser Sigismund“: Studien zu Entstehung, Funktion und Verbreitung einer Königschronik im 15. Jahrhundert*, Stuttgart, 2018, 25–208. За његову кратку биографију в. и неизоставно *Lexikon des Mittelalters*, IX, Stuttgart–Weimar, 1999, 232–233 (P.-J. Heinig).

уносио и сазнања из других извора, где у првом реду спадају повеле, како владара, градова, тако и писма, попут преписке са хуситима, или сведочења самих јеретика. Хроника је писана на немачком језику. Њен оригинал није сачуван, али постоје преписи из XV века, од којих је, изгледа, један из приватне колекције у Ирској најстарији и најближи оригиналу. Два рукописа која потичу из половине XV века богато су илустрована у алзашкој радионици Диболд–Лојбер. Наравно, као и свака хроника, и дело Еберхарда Виндекеа има своје недостатке – његове информације нису увек биле тачне и прецизне – али представља ванредно занимљив и значајан извор за историју владавине краља Жигмунда Луксембуршког.<sup>3</sup>

Што се тиче издања Виндекеове хронике, критичко издање је 1893. године приредио Вилхелм Алтман,<sup>4</sup> док је мађарски превод уз коментаре сачинила Рената Шкорка.<sup>5</sup> Исто тако, постоји и ЦД-РОМ са двојезичним (немачко-мађарским) издањем и вредним коментарима Ернеа Марошија, посебно у вези са илустрацијама, а што је нарочито интересантно за помене деспота Стефана Лазаревића у овом делу.<sup>6</sup>

Први пут деспота Стефана Лазаревића Еберхард Виндеке помиње 1408. године, када је краљ Жигмунд у последњој години рата у Босни кренуо у поход: „gegen der Sirfien und Ratzen und dedingte mit dem Dischbotten, das or mit imo eins wart, und hielt das also ein biderber man, wann er ein grosser mechtiger furst was und ein herzoge was uß Sirfie und uß Ratzen was; und was ein herlich schon man worhaftig und gerecht und was ouch fridesam.“<sup>7</sup>

Већ код овог првог податка везаног за деспота Стефана може се видети да је хронологија немачког писца понекад врло компликована и збркана, а често и сасвим нетачна. Добро је познато да су краљ Жигмунд Луксембуршки и деспот Стефан Лазаревић контакте успоставили 1403. или најкасније 1404. године. Тада је деспот постао краљев

<sup>3</sup> О његовом делу, рукописима и значају хронике уп. увод приређивача критичког издања Вилхелма Алтмана *Eberhard Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds*, zum ersten Male vollständig herausgegeben W. Altmann, Berlin, 1893, VII–XLVIII; *Lexikon des Mittelalters*, 233; J. Schneider, *Das illustrierte 'Buch von Kaiser Sigmund' des Eberhard Windeck. Der wiederaufgefundene Textzeuge aus der ehemaligen Bibliothek von Sir Thomas Phillipps in Cheltenham*, Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 61, 2005, 169–180; *Eberhard Windecke emlékirata*, 12–18; J. Schneider, *Eberhard Windeck*, 224–285.

<sup>4</sup> *Eberhard Windeckes Denkwürdigkeiten*.

<sup>5</sup> *Eberhard Windecke emlékirata*, passim.

<sup>6</sup> *Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról*, Wien, Österreichische Nationalbibliothek Cod. 13.975, kommentált CD-kiadás, Budapest–Wien, 2006, CD ROM.

<sup>7</sup> *Eberhard Windeckes Denkwürdigkeiten*, 21. Уп. и В. Стојковски, *Remarks on the Serbian Foreign Policy in the Age of Despot Stefan Lazarević*, in: *Byzanz und das Abendland VII: Studia Byzantino-Occidentalia*, Hrsg. E. Juhász, Budapest, 2021, 299–300.

вазал и добио велики број поседа, који су се с годинама умножавали. Нејасно је због чега је Виндеке говорио о походу краља Жигмунда на Србију (односно Рашку и Србију, како он наводи) када је у питању била иницијатива са угарске стране и када је у Србију стигло посланство, на чијем је челу био Пипо Сколари, који је тада био тамишки жупан. Његове заслуге за измирење деспота и краља су биле велике.<sup>8</sup> Да ли је Виндеке од неког чуо или дознао да је у питању био поход после кога се деспот измирио са краљем и потчинио му се, непознато је. Могуће је да је просто желео, с једне стране, да угарског краља прикаже као надмоћног владара, који покорава све суседе, а с друге, да деспота Стефана представи као вазала, који је након једног похода подвргнут краљевској власти.

Несумњиво је 1408. година значајна за односе краља Жигмунда и деспота Стефана Лазаревића због оснивања Реда змаја, односно Друштва (*Societas*) змаја, како гласи изворни назив. У оснивачкој повељи овог реда, од 12. децембра 1408. године, деспот Стефан је наведен као први међу члановима: „*Nos vero Stephanus despoth dominus Rassie.*“<sup>9</sup> То би свакако имплицирало сусрет између двојице владара крајем 1408. године, вероватно у време када је осниван ред и донета ова повеља. Но, сасвим је могуће и да је посредни проста омашка Еберхарда Виндекеа, који је помешао догађаје из 1403–1404. и 1408. године.

Међутим, био је могућ још један сусрет краља Жигмунда Луксембуршког са његовим вазалом у блиском временском опсегу. Познато је да је маја и јуна угарски краљ боравио у Срему током својих похода на Босну, а наредне године у Темишвару и Ковину, када је слао и војне одреде у помоћ деспоту Стефану у сукобу против брата Вука. Тада је могао имати нови састанак са деспотом Стефаном Лазаревићем, и то у Београду.<sup>10</sup>

<sup>8</sup> М. Пурковић, *Кнез и десиоин Стефан Лазаревић*, Београд, 1978, 74–75; *Историја српског народа*, II, Београд, 2000, 71–74 (Ј. Калић); А. Крстић, *Угри и српско-угарски односи у биографији десиоина Стефана Лазаревића Константићина Филозофа*, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности VIII*, ур. Г. Јовановић, Дани српскога духовног преображења XXIV, Деспотовац–Београд, 2017, 75–76.

<sup>9</sup> Оригинална оснивачка повеља и данас се чува у Мађарском националном архиву у Будимпешти, в. *Magyar nemzeti levéltár országos levéltára* DI 9470; од литературе в. В. Варануаи, *Zsigmond király ú. n. Sárkány-rendje*, *Századok* LIX–LX, 1925–1926, 561–591, 681–719; М. Антоновић, *Десиоин Стефан Лазаревић и Змајев ред*, *Историјски гласник* 1–2, 1990–1992, 15–23; М. Поповић, *The Order of the Dragon and the Serbian Despot Stefan Lazarević*, in: *Emperor Sigismund and the Orthodox World*, ed. E. Mitsiou, М. Поповић, J. Preiser-Kapeller, A. Simon, Wien, 2010, 103–106.

<sup>10</sup> А. Крстић, *Угри и српско-угарски односи*, 82–83, износи мишљење да је до сусрета могло доћи у другој половини јула 1409. године. Да ли је Виндеке можда имао

Када је реч о „последњој години рата у Босни“, јасно је да је Еберхард Виндеке имао на уму поход краља Жигмунда на Босну управо из речене 1408. године, када је између 18. и 25. септембра дошло до одлучујуће битке код Добора, у којој су босанске снаге доживеле потпуни пораз. Угарски краљ је још од пролећа позивао на овај рат против Босне и Турака, па су због тога одлагане парнице из маја. После овог похода и доборске битке, у Босни је дошло полако до нових врења, с циљем да доведу до избора новог краља, у новим политичким околностима, када се Ладислав Напуљски почео повлачити и када је краљ Жигмунд однео одлучујућу победу.<sup>11</sup>

Виндекеова забелешка да је деспот Стефан „необично леп човек, искрен, праведан и мирољубив“ у складу је са представом коју о деспоту даје и његов биограф Константин Философ.<sup>12</sup> Деспотов однос са Жигмундом, вазалство и блиска и тесна сарадња на различитим спољно и унутрашњополитичким пољима оставили су позитивну слику у очима Еберхарда Виндекеа, што је разлог оваквог описа деспота Стефана, који је, евидентно, оставио утисак на немачког историчара. Постоји још један, очигледно много битнији разлог због кога је деспот овако приказан у делу немачког хроничара. Наиме, деспот Стефан је био веран вазал краља Жигмунда, због чега га Еберхард Виндеке и називаискреним и праведним, а не као Хрвоје Вукчић и Сандаљ Хранић, које Виндеке карактерише као лажове, будући да су подржавали Ладислава Напуљског. Ови догађаји се смештају у 1403–1404. годину, због чега је, највероватније, Еберхард Виндеке помешао заиста дешавања из тих година и оних из 1408. године.<sup>13</sup>

Западни извори тога времена, у великој мери и они каснији, из XVI столећа, такође су пружали врло позитивну слику о деспоту Стефану Лазаревићу. Поједини италијански писци, примера ради, сматрајући очигледно деспота Стефана хришћанским владаром који је био део великог антитурског европског савеза, чак су му приписивали

на уму и овај сусрет, који је онда у његовој хроници просто спојен са ранијим, или се ради о простој грешци, остаје ипак отворено питање.

<sup>11</sup> Детаљније о босанско-угарским односима у периоду 1405–1408. године уп. С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд, 1964, 201–212; Е. Filipović, *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386–1463)*, Sarajevo, 2019, 202–208. В. и В. Stojkovski, *Remarks*, 299.

<sup>12</sup> „Богољубац, раван анђелима“ – само су неки епитети које Константин користи да опише деспота Стефана, за кога такође тврди да је био јако леп „као сунце међу звездама“. Константин Философ чак иде толико далеко да је написао да деспот Стефан Лазаревић „немаше“ мане и да су му се и „анђели дивили“, Константин Философ, *Животи Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. и коментари Г. Јовановић, Београд, 2009, 16–17, 35–37.

<sup>13</sup> В. Stojkovski, *Remarks*, 299.



и учешће против Турака у бици код Никопоља 1396. године на страни краља Жигмунда и хришћанске коалиције. Ова вест је потом ушла и у хронику јеврејског писца Јосифа Ха-Кохена и, иако је добро познато да је српски деспот у време Никопољске битке био у османској служби, слика о њему као владару који се одувек борио на страни краља Жигмунда раширила се у каснијем периоду.<sup>14</sup>

На фолију 40г рукописа Виндекеове хронике Cod. 13.975 из Аустријске националне библиотеке у Бечу налази се илустрација која представља управо овај сусрет деспота Стефана Лазаревића са краљем Жигмундом Луксембуршким. Угарски краљ је приказан на левој, а деспот на десној страни ове илустрације. Мађарски историчар уметности Ерне Мароши сматрао је да је у питању церемонија исказивања вазалног односа, што сведочи исукани мач једног од Жигмундових великаша. Краљ је приказан као виши, са круном на глави, док је деспот Стефан приказан покривене главе, са прекривачем, који се назива шаперон (*chaperon*). Изнад двојице владара су се налазили и њихови грбови. Тако је над краљем Жигмундом Луксембуршким и његовом пратњом нацртан грб у облику штита са црвеним и сребрним пругама, док је изнад српског деспота и његових пратилаца насликан црни штит, на коме је рука која држи мач.<sup>15</sup>

Виндеке не даје уистину много података о деспоту Стефану Лазаревићу, као и уопште о српској средњовековној историји било саме Србије било Босне. Тако да је наредни податак о овом средњовековном српском владару везан тек за 1424. годину и време када је византијски цар Јован VIII Палеолог био у посети код краља Жигмунда Луксембуршког. Све наредне вести Еберхарда Виндекеа о деспоту Стефану Лазаревићу се управо односе на догађаје које Виндеке датује у касно пролеће 1424. године. За исту годину везује се и посета српског деспота, који је повео и пратњу од двадесет шесторо људи, који су краљу дали бројне поклоне, попут позлаћених свилених марама, као и разног турског оружја, оруђа и прибора за јело. Сви ови подаци су у науци изузетно добро познати и у великој су мери коришћени код бројних историчара, како из Србије, тако и посленика других историографија. Због значаја и чињенице да је Виндеке био очевидац догађаја, ове се вести сматрају прворазреднима и њима се у науци поклањала озбиљна пажња. На

<sup>14</sup> Б. Стојковски, *Помен деспота Стефана Лазаревића у једном средњовековном хебрејском извору*, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности IX*, ур. Г. Јовановић, Дани српскога духовног преображења XXV, Деспотовац–Београд, 2018, 45–57.

<sup>15</sup> E. Marosi, *Művészettörténeti kommentárok, Eberhard Windecke emlékirata*, CD ROM.

овом месту они ће још једном бити сабрани и коментарисани, уз можда неке мање познате детаље.

Ево како је немачки средњовековни хроничар описао ову посету у својој првој информацији о догађајима из пролећа – раног лета 1424. године: „In der selben zit kam herzog Dischpot von Sirfie und wart von dem konige schone ompfangen. und er brocht dem konige gar schone erunge, (das der Sirfen trügent 26 mannen guldin und sidin tucher, Durkische dromen colben schosseln und satteldeck und ander DorcschisP geret und gefert und schankt das dem Romschen konige.“<sup>16</sup>

Долазак деспота Стефана на двор краља Жигмунда 1424. године још једном је споменут неколико поглавља касније. Овај кратак помен наводи само да се деспот, као и византијски цар, појавио („do was in gegenwertikeit der keiser von Constantinopel, der Titspott der herzog von Sirfie“) у време када је владар одржао састанак са четворицом баварских великаша, као и бројним другим велможама из Немачке и Угарске, који су дошли у намери да се разговара о проблему са хуситима.<sup>17</sup> На том састанку у Будиму послато је било краљу Жигмунду и писмо од стране хусита, али и од стране чешких црквених и световних барона и градова. Након примања писма, краљ је дао предлог да се наредног јутра сви састану у великој сали будимске тврђаве. Након тога, Еберхард Виндеке описује како је угарски владар примио османског посланика, којег је врло љубазно саслушао и лепо угостио. Овом приликом, каже Виндеке, Жигмунд је примио и дарове од турског посланика, а заказано је и потписивање мира за следећи дан. После турског посланика, стигао је и деспот Стефан Лазаревић – „do kam der Dischbott herzog uß dor Sirfie“, и сада поново Еберхард Виндеке описује поклоне које је деспот донео краљу Жигмунду. Међутим, овај попис се разликује од ранијег, јер спомиње десет источних ћилима, као и позлаћене мачеве са каишевима и футролама. С друге стране, опет набраја десет позлаћених свилених марама. Немачки историчар наводи и поклоне аустријском херцегу Алберту, где је деспот даровао мараме, ћилиме, али и четири пушке.<sup>18</sup>

И последња вест Еберхарда Виндекеа о деспоту Стефану Лазаревићу везана је за овај сусрет из 1424. године. Хроничар краља Жигмунда каже да је 6. јуна 1424. године краљевски савет преговарао

<sup>16</sup> *Eberhard Windeckes Denkwürdigkeiten*, 177.

<sup>17</sup> *Исџо*, 180.

<sup>18</sup> „... und schankte dem Romschen konige wol 20 guldin und sidene tucher, 10 öberguldete becken, 10 Durkisch kolben, 10 par beslagoner Durkescher dortschen, zwei Durkosche swert mit gurteln mit silber ubergult, 10 heidenischo decken. doschankt der Dischbott herzoge Albrecht von Ostrich zehen guldin und siden tücher, 5 deppich, 5 dertschen, vier kolben, ein satteldecke mit golde geneiget und beslagon“, *исџо*, 183. Уп. В. Стојковски, *Remarks*, 305–306.

са Турцима, а да се потом, наредног дана, краљ упутио ка Вишеграду, где је остао до дана Светог Вартоломеја. Потом су напустили краљев двор, истога дана и деспот Србије и „цар Грка и Константинопоља“. Еберхард Виндеке о томе пише: „In der selben zit do schiet Dischbot der herzog von Sirfie und der keiser von Kriechen nd von Constantinopel von dem Romschen konige wider heimziiziehen.“<sup>19</sup>

Очигледно је да је највећи корпус података везан за деспотов боравак у Будиму 1424. године, када је, нејасно је под којим околностима, узео активно учешће у преговорима око стварање једне веће антиосманске коалиције, а нешто доцније и у преговорима око мира са Турцима, када је на будимски двор дошла турска делегација. У том је периоду заиста и цар Јован VIII Палеолог био у Будиму, у једном од својих бројних путештвија по Европи како би придобио какву помоћ за борбу против Османлија. Деспот је вероватно узео учешће у једном од састанака дворског савета или неформалних сусрета угарских великаша, где је редовно долазио. Исто тако, деспот Стефан Лазаревић је боравио у Угарској и поводом разних састанака и сабрања са страним владарима поводом широке међународне политичке активности. Тако је било и 1424. године. Будући да је у ово време краљ Жигмунд био у одређеној дефанзиви у погледу хуситских ратова, добро му је дошла улога предводника хришћанства у борби с неверницима.<sup>20</sup> Подсетимо само, управо у првој половини 1424. године, упркос папској подршци, изјаловио се и поход данског краља Ерика VII на Чешку, јер се овај владар након доласка у Немачку брзо вратио кући, док Пољско-литванска држава није ни намеравала да се озбиљније супротстави Јану Жишки и хуситима. Немачка пак због унутрашњих несугласица није могла да покрене војску на Чешку, чиме се овај трећи крсташки рат на хусите завршио катастрофално.<sup>21</sup>

У периоду 1420–1422. године било је низ похода краља Жигмунда на хусите и у њима су учешће узели и војници деспота Стефана. Штавише, сам Еберхард Виндеке обавештава о томе како је краљ, заједно са Србима, Рашанима и Угрима – „der König mit seinen Serben, Raizen und Ungarn abzog“ – ишао у поход на Чешку против хусита.<sup>22</sup> И тзв. Спишка хроника, односно хроника која се чувала у манастиру Светог Георгија пише о томе како су ратници деспота Стефана провалили „dy Ratzen von konig entrunnen“ и стигли све до Пољске, где

<sup>19</sup> Eberhard Windeckes *Denkwürdigkeiten*, 186.

<sup>20</sup> *Историја српског народа*, II, 210 (Ј. Калић); А. Крстић, *Угри и српско-угарски односи*, 80–81; В. Stojkovski, *Remarks*, 305–306.

<sup>21</sup> S. Turnbull, *The Hussite Wars 1419–1436*, Oxford, 2004, 12–13; V. Verney, *Warrior of God: Jan Žižka and the Hussite Revolution*, London, 2009, 119–205.

<sup>22</sup> Eberhard Windecke *Denkwürdigkeiten*, 109.

су јурили људе из Спишке жупаније. Предводници ових трупа, према реченој хроници, одговарали су за ово директно самом краљу.<sup>23</sup> Већ наредне године деспот је био у Кежмарку у пратњи краља Жигмунда на преговорима са пољским краљем Владиславом и литванским војводом Витолдом.<sup>24</sup>

У таквим околностима одвијали су се преговори са византијским василевсом и нова посета деспота Стефана своме сизерену у Будиму 1424. године. О договорима који су постижани у Будиму постоји и једно значајно писмо датирано у други дан Духова, 12. јуна исте године. Њега је Жигмунд послао Пипу Спану (Филипу Сколарију, Пипу од Озоре), фирентинском великашу у служби угарскога краља, званог као Филип Мацарин из српских епископских песама. У писму Жигмунд обавештава Спана како ратује и против Турака и против хусита: „Quia susceptis iam talibus et tantis iniuriis, que per machinamenta et insultus sevissimorum Turcarum crucis Christi persecutorum, et aliarum barbarice nationis gentium, nec non etiam Huzitarum heretica contagione infectorum.“ Саопштава му како се Јовану Тетешу, који предводи војску, исплаћује новац. Но, за ову прилику битнији је податак да се воде неки преговори: „ad exequendumque ipsum negotium inter alios nostros fideles ad id electos et deputatos, fidelem nostrum Joannem Thythews aule nostre iuvenem, ut ipsi nostro exercitui interesse clebeat, duximus destinandum.“<sup>25</sup> Очигледно је да би се могао повезати боравак деспота Стефана на краљевском двору у контексту преговора са „вернима“ краља Жигмунда у вези са ратним походима на Турке.

Још је један дипломатички извор који потврђује деспотов боравак у Будиму у то доба. У питању је добро позната исправа којом је 15. јуна 1424. године (на дан Светих Модеста и Вида) деспот Стефан Лазаревић из Будима наредио свим својим поджупанима, порезницима, службеницима и фамилијарима у Угарској да поштују привилегије монаха павлинског манастира Светог Лаврентија код Будима.<sup>26</sup> Дакле, Виндекеове вести о деспотовом боравку у Будиму хронолошки прецизно не коинцидирају овде са прворазредним изворима, односно

<sup>23</sup> *Chronicon, quod conservatur in Monte S. Georgii (Szepesszombat, Georgenberg, Spiška-Sobota)*, in: *Scriptores rerum Hungaricarum II*. Szentpétery, ed. B. Pukánszky, Budapestini, 1999, 285; P. Rokai, *Ratnici despota Stefana Lazarevića u Slovačkoj prema svedočanstvu Spiške hronike*, *Acta historica Posoniensia* 19, 2012, 11–14; B. Stojkovski, *Remarks*, 305.

<sup>24</sup> B. Stojkovski, *Remarks*, 305.

<sup>25</sup> E. Kammerer, *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo*, VIII, Budapest, 1895, 178–179.

<sup>26</sup> А. Крстић, *Писмо десиоџа Сџефана о љравима Манасџиџа Св. Лаврентиџа код Будима*, *Стари српски архив* 1, 2013, 133–143.

угарском дипломатичком грађом, али садржински је сасвим јасно да се радило о неким преговорима везаним за даље активности у борби против нарастајуће османске претње, која се надвијала над централном Европом и Балканским полуострвом.

Еберхард Виндеке, и то је сада сасвим јасно, брка хронологију, што је евидентно на још једном примеру. Византијски цар је у посету угарскоме владару стигао у лето 1424. године и њихов сусрет се одиграо 22. јуна испред самога Будима, где је угарски владар дочекао византијскога василевса. У Будиму је Јован VIII Палеолог остао пуних осам недеља, према сећању управо самог Виндекеа. Византијски владар је краљу Жигмунду изнео тежак положај Византијског царства и молио га за савезништво и помоћ, истовремено покушавајући да посредује између Жигмунда и Венеције. Јован VIII је, извесно, са својим домаћином разговарао и о унији, а Жигмунд је имао, изгледа, благонаклон поглед на византијски аспект превазилажења раскола између две хришћанске цркве. Угарски краљ је био спреман да помогне цару и са тим обећањем се василевс Јован VIII Палеолог и упутио око 24. августа 1424. године из Будима преко Молдавије ка Црном мору, да би се у октобру исте године вратио у Цариград.<sup>27</sup>

Да су у исто време у Будиму били и византијски цар и српски деспот, приметио је још Миодраг Пурковић,<sup>28</sup> међутим, недостатак извора, ћутање самог Виндекеа, али и византијских и српских извора, не дозвољава детаљнију анализу овог посве занимљивог податка. Сасвим је могуће да је дошло до некаквог сусрета са византијским царем, посебно ако се у обзир узме и чињеница да се отац Јована VIII Палеолога, Манојло II, извесно сусрео са деспотом Стефаном Лазаревићем. Османска опасност и целокупна ситуација на Балканском полуострву такође је могла да приближи двојицу владара да се сретну и разговарају у Будиму. Но, у недостатку извора, ово је све само плод спекулације и претпоставки.

Друга важна хронолошка омашка Еберхарда Виндекеа везана је за итинерар краља Жигмунда Луксембуршког. Немачки историчар, како је већ наведено, смешта сусрет са османским посланством 6. јуна 1424. године, иако се из поменутог дипломатичког извора види да је недељу дана доцније Жигмунд у припремама за војни поход, што би значило да је турско посланство ипак дошло неколико дана или недеља доцније. Даље, Жигмунд је у Вишеград отишао након 15. јула. Наиме,

<sup>27</sup> Eberhard Windeckes *Denkwürdigkeiten*, 177, 186; Дь. Моравчик, *Византијские императоры и их послы в г. Буда*, Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 8/3–4, 1961, 251–252 (= *Studia byzantina*, 353–354); И. Ђурић, *Сумрак Византије. Време Јована VIII Палеолога*, Београд, 2007, 224–227.

<sup>28</sup> М. Пурковић, *Кнез и десиој*, 128.

овог потоњег датума 1424. године извори га спомињу у Будиму, а шест дана доцније, 21. јула, у Вишеграду. Пратећи његов итинерар, може се закључити да је све до 29. јула био у Вишеграду, а затим се краљ спомиње најпре од 1. до 4. августа наново у Будиму, те од 5. до 9. истог месеца на острву Чипу код Пеште, 9. августа је у Сентмиклошу, а 12. у Чаквару. Након ових места, угарског краља срећемо у Тати, где је и остао до 24. августа, дана Светог Вартоломеја.<sup>29</sup> Из овог лапидарног приказа итинерара краља Жигмунда у касно пролеће и лето 1424. године види се да је Еберхард Виндеке очигледно помешао датуме и време када је долазило до састанака и сусрета на будимском двору.

Еберхард Виндеке својим спомињањима деспота Стефана Лазаревића даје неколико занимљивих и важних података, који помажу да се у недостатку историјских извора за српски средњи век сложи слагалица многоструке делатности српског деспота и његових активности у средњој Европи и на Балканском полуострву.

*Boris S. Stojkovski*

## DESPOT STEPHEN LAZAREVIĆ IN THE WORK OF EBERHARD WINDECKE

### S u m m a r y

German 15<sup>th</sup> century historian and chronicler on the court of King and Emperor Sigismund of Luxembourg Eberhard Windecke left a valuable testimony on the age of this important medieval ruler. Having in mind a fact that Serbian despot Stephen Lazarević was from 1403–1404 one of the closest allies and vassals of King Sigismund it is understandable that Eberhard Windecke provides some information on Serbian ruler, too.

Windecke mentions despot Stephen Lazarević couple of times, for the first time in the connection with beginning of the vassal relations with King Sigismund and other data are dedicated to the meeting in Buda in 1424 when Byzantine emperor John VIII Palaiologos was also present at the court in Buda.

The said data are analyzed, and even though some of them are well-known in historiography, once again these pieces of information underwent critical overview.

*Keywords:* Eberhard Windecke, despot Stephen Lazarević, King Sigismund.

---

<sup>29</sup> E. Pál, C. Tóth Norbert, *Itineraria regum et reginarum Hungariae*, Budapest, 2005, 116.

Бранислав Ј. Цвејковић\*  
(Завичајни музеј Јагодина)

УДК: 75.052.041.5(497.11)"13/14"  
321.17:929 Лазаревић В.(093,2)  
Оригинални научни рад

## ВУК ЛАЗАРЕВИЋ У ПИСАНИМ И ЛИКОВНИМ ИЗВОРИМА

*In memoriam*  
*Дејану Вукићевићу*

Рад је посвећен проблематици датовања и утврђивању одговарајућег историјског контекста за малобројне портрете Вука Лазаревића у зидном сликарству с краја XIV и почетка XV века. У раду је размотрена и друга изворна грађа о овој значајној личности и њеној контроверзној улози у балканској историји позног средњег века, од писаних (дипломатичка грађа, епиграфика) и материјалних (археолошка грађа, сфрагистика) извора првог реда, до оних наративних (култни списи, родослови, летописи).

*Кључне речи:* Вук Лазаревић, кнез Лазар, кнегиња Милица, деспот Стефан Лазаревић, Свети Симеон Немања, Раваница, Руденице, Љубостиња, Велуће.

Целовито разумевање сложених историјских процеса, једнако конкретних догађаја, условљено је обимом и врстом изворне грађе, те одговарајућим приступом истраживању. Пошто велики недостатак извора онемогућава боље познавање средњовековне прошлости балканских регија, приступ истраживању из другачијег угла некад може довести до нових сазнања и прецизнијих закључака. У таквом случају нагласак бива стављен на оне тачке на које се обично не обраћа већа пажња, као што су мање познате личности средњовековног друштва,<sup>1</sup> или чланови бочних владарских грана, како је недавно учињено с припадницима династије Немањића.<sup>2</sup>

---

\* bracvet@gmail.com

<sup>1</sup> Уп. *Приватни животи у српским земљама средњег века*, пр. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд, 2004; Ђ. Бубало, *Српски номици*, Београд, 2004; исти, *Писана реч у средњем веку. Значај и употреба писаних докумената у средњовековном српском друштву*, Београд, 2009; исти, *Pragmatic Literacy in Medieval Serbia*, Turnhout, 2014.

<sup>2</sup> Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, Београд, 2018.



Иако би се могло рећи да је историографија добро обрадила изворну грађу о Вуку Лазаревићу, млађем сину српског кнеза Лазара и брату кнеза – а потом и деспота – Стефана Лазаревића,<sup>3</sup> његови различито очувани монументални портрети нису прецизно датовани, нити смештени у одговарајући историјски контекст.<sup>4</sup> Како дискурс домаће историографије одликује најчешће романтизовано или црно-бело приказивање даље прошлости, тумачење сложених историјских збивања и деловања политичких чинилаца спроводи се по навици путем готово навијачког опредељења за добре насупрот лоших момака, па се, на пример, пактирање Стефана Лазаревића с Османлијама занемарује, подразумева или пак оправдава ради виших циљева, а због истих потеза Вук Лазаревић означава као негативац. Међутим, изворна грађа – мањим делом она писана, али ликовна нарочито – пружа сложенију, па стога знатно реалистичнију слику о Вуку Лазаревићу као контроверзној личности и о епоси којој припада. Редови што следе јесу покушај утврђивања прецизнијег датовања за малобројне Вукове сликане портрете и њиховог смештања у историјски контекст.

Захваљујући продорима домаће и светске медијевистике у методологији коришћења и тумачења изворне грађе, сада се на бољим основама могу преиспитати и многа нерешена а сложена питања тематике ктиторства, савладарства и регентства која се на више начина везују за портрете Вука Лазаревића. Пошто би хуманистика требало да непристрасно и без идеолошких порива приступа предмету проучавања, анализа ликовних целина у овом раду узима у обзир податке које пружају саме ликовне целине, уместо оног што се у њих често учитава посредством историографије услед мањкаве документације и одсуства егзактне методологије која обезбеђује професионалну документацију. Другим речима, у овом раду средњовековној слици је признато својство примарног историјског извора.

<sup>3</sup> М. Пурковић, *Кнез и десиоѿ Сѿефан Лазаревић*, Београд, 1978, s.v. *Лазаревић Вук*; *Историја српског народа*, II, ур. Ј. Калић, Београд, 1982, s.v. *Вук Лазаревић, син кнеза Лазара*; Ј. Калић, *Срби у њозном средњем веку*, Београд, 1994, s.v. *Вук Лазаревић, кнез, брајѿ десиоѿа Сѿефана Лазаревића*; А. Веселиновић, *Држава српских десиоѿа*, Београд, 2006, s.v. *Лазаревић Вук*; А. Младеновић, *Повеље и ѿсма десиоѿа Сѿефана. Текстѿ, коментѿари, снимци*, Београд, 2007, s.v. *Вук/Вук брајѿ десиоѿа Сѿефана*; Т. Стародубцев, *Српско зидно сликарство у земљама Лазаревића и Бранковића*, I–II, Београд, 2016, s.v. *Вук Лазаревић, син кнеза Лазара*.

<sup>4</sup> За старију литературу о портретима Вука Лазаревића у манастирима Раваници, Љубостињи и Руденицама в. С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље, 1934, 65–69; С. Ђурић, *Љубосѿиња. Црква Усѿења Богородичиног*, Београд, 1985, 90–93, 101, 107–108; Д. Војводић, *Владарски ѿортрети српских десиоѿа*, у: Манастир Ресав. Историја и уметност, ур. В. Ј. Ђурић, гл. ур. М. Пантић, Дани српскога духовног преображења II, Деспотовац, 1995, 65–72; Т. Стародубцев, *Српско зидно сликарство*, II, 31–37, 75–80, 88–93.



Дуготрајни напори кнеза Лазара (1371–1389) у борби за водеће место у средишњим српским земљама били су успешни како због његове тесне сарадње с врхом цркве, тако и блиских веза с обласним господарима у окружењу остварених преко династичких бракова и заједничких прагматичних интереса.<sup>5</sup> Кључни сегмент у кнежевом политичком успону у једном тренутку постало је питање његовог наследника, имајући у виду велики значај који наслеђе одувек има у монархијским уређењима. У браку с кнегињом Милицом кнез, уз пет кћери,<sup>6</sup> крајем 1370-их добија синове, чиме је ојачан његов владарски статус, упркос многим ограничењима с којима се сусретао у оквиру постнемањичке Србије.<sup>7</sup>

Структура раваничких портрета, о којима ће бити говора даље, показује апсолутни примат мушких потомака, јер уз кнеза и кнегињу на њима стоје само двојица њихових синова, без иједне кћери. Значај обојице синова одражава дипломатичка грађа настала иза Косовске битке кад између 1389. и 1393. године власт преузима кнегиња Милица као регент,<sup>8</sup> а потом као монахиња госпођа Евгенија, савладар синова Стефана и Вука.<sup>9</sup> О том владарском тројству сведоче делови аката од експозиција до потписа и печата. Повеља коју кнегиња монахиња Евгенија издаје 1397. године за Дечане после обиласка манастира има посебну важност јер настаје након што су Лазаревићи посели област Бранковића. Пошто се у повељи истиче да је манастир затечен у врло лошем стању, његова обнова има изразит идеолошки призив и улогу политичког прогласа Лазаревића, што је недавно добро уочено.<sup>10</sup> Као ауктор повеље, кнегиња истиче тројни савладарски статус склопом: „благовернаја монахи Јевгенија, мати превазљубљеног ми сина кнеза Стефана и Влка, самодршца и господина Српскије земље и Подунавију“

<sup>5</sup> Р. Михаљчић, *Лазар Хребелановић – историја, култи, предање*, Београд, 1989.

<sup>6</sup> М. Ал. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара*, Мелбурн, 1957.

<sup>7</sup> М. Динић, *Из наше раније прошлости IV. Година рођења Стефана Лазаревића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XXX/3–4, 1964, 243–246; Ј. Ређеп, *О Добровоју, сину кнегиње Милице и кнеза Лазара*, у: Српска књижевност у доба деспотовине, ур. М. Пантић, Дани српскога духовног преображења V, Деспотовица, 1998, 109–116.

<sup>8</sup> С. Мишић, *Кнегиња Милица и Лазарево наслеђе*, у: Кнегиња Милица – Монахиња Јевгенија и њено доба, ур. С. Мишић, Д. Јечменица, Трстеник–Београд, 2014, 7–14; А. Фостиков, В. Петровић, *Јевгенија монахиња кнегиња*, у: Власт и моћ – властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, ур. С. Мишић, Крушевац–Београд, 2014, 165–182; М. Шуица, *Милица – кнегиња немирног доба*, Београд, 2019.

<sup>9</sup> О томе в. М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша*, Зборник радова Византолошког института XXI, 1982, 185–198 (= *истио*, у: Немањићи и Лазаревићи. Српска средњовековна државност, Београд, 2004, 357–374).

<sup>10</sup> М. Шуица, *Вук Бранковић: славни и велможни господин*, Београд, 2014, 167.

(сл. 1а).<sup>11</sup> Овакав исказ има додатан значај јер се имена Лазаревића с овим звањима налазе у ливеним медаљонима, накнадно уметнутим на места уништених, на осам viseћих ланаца дечанског хороса из доба краља Душана. Пошто су га затекли оштећеног, Лазаревићи су дали да се оправи и допуни у њиховој обнови Дечана. Натпис „† Ст(е)ф(а)н краљ“ налази се у три медаљона, а текст „кои се потруди о сиен хору“ у једном. Кнегињина интитулација: „† бл(а)г(о)частива госп(о)ђа Евг(е)нија“ постављена је у два медаљона, а Стефана и Вука: „† бл(а)г(о)в(е)рни Ст(е)ф(а)н кн(е)з и Влк“ у друга два.<sup>12</sup> Постављање имена Лазаревића у обновљени хорос, уз Душаново име, било је ефектан начин да нагласе не само то да су господари области Бранковића већ и то да су нови ктитори Дечана.

Вук се на сличан начин јавља у повељама и другим исправама дворске канцеларије Лазаревића све до 1405. године, када кнегиња умире. Ипак, међу браћом је до првог сукоба дошло већ почетком 1403. године. Према вестима из деспотове биографије, те Орбинове историје, узроци сукоба леже у губицима међу трупима које је предводио Вук Лазаревић у боју код Трипоља, због чега је деспот Вуку упутио прекоревана. Иако су се 1404. године измирили, до потпуног раскида међу њима долази 1409. године, када уз помоћ Османлија, Бранковића и већег дела властеле Вук успева да завлада јужним делом земље.<sup>13</sup>

Истраживачи анализом изворне грађе закључују да је деспот Стефан истиснуо Вука као савладара или смањио његов удео у власти и пре њихових првих јавних сукоба. Једна од последњих повеља у којој се Вук изричито спомиње јесте она коју деспот Стефан издаје деспотици монахињи Јевпраксији 1404/5. године.<sup>14</sup> Као у неким другим актима, „в Христа Бога благоверни и христољубиви господин деспот Стефан“ наводи брата тек после кнегиње. Међутим, док је уз њено име више владарских епитета: „благочастива и христољубива госпожда и мајка ми кира Евђенија“, спомен Вука има скроман вид: „превазљубљени брат Царства ми Влк“ (сл. 1б).

Изворна грађа показује да је Вук неретко бивао означаван као савладар употребом владарске титуле „господин“,<sup>15</sup> као у једној од

<sup>11</sup> А. Младеновић, *Повеље и њисма*, 391–392, 394, 396, 400.

<sup>12</sup> В. Р. Петковић, Ђ. Бошковић, *Манасџир Дечани*, I, Београд, 1941, 7, нап. 8, 106–108, сл. 7, 102–106; Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манасџир Дечани*, Београд, 2005, 116, 239, сл. 181.

<sup>13</sup> М. Благојевић, *Врховна власћ и државна ујрава*, у: *Историја српског народа*, II, 115–116; А. Веселиновић, *Држава српских десићоја*, 117–118.

<sup>14</sup> А. Младеновић, *Повеље и њисма*, 176–177, 179, 207, 430, сл. II/3.

<sup>15</sup> Уп. Р. Михаљчић, *Владарска њисмула господина*, *Историјски гласник* 1–2, 1994, 29–35; исти, *Господин*, у: исти, *Владарске титуле обласних господара*. Прилог владарској идеологији у старијој српској прошлости, Београд, 2001, 104–113.

кнегињиних повеља издатој између 1394. и 1402. године за хиландарски пирг Светог Василија.<sup>16</sup> Не само да Вуково име с таквим звањем стоји у експозицији: „благовернаја монахи Јевђенија и с богодарованими синови мојими господином кнезом Стефаном и господином Влком“, већ ова синтагма чини и део свечаног потписа изведеног у капиталу: „в Христа Бога благоверни господин кнез Стефан и брат му господин Влк“ (сл. 1с). Ако се подаци из повеље упореде с ктиторским натписом над улазним вратима цркве манастира Липовца из 1398/9. године (сл. 2), може се уочити да у натпису уз навод Вуковог имена нема титуле господина, иако потиче из истог периода када и речена повеља. Вуково име налази се у другом делу текста, који је несумњиво ексцерпт посебне исправе о даривању, а који наводи кнеза Стефана и брата му као приложнике више имања: „† аз кнез Стефан с братом моим Влком приложих“. Обнова храма и увођење општежића у натпису датује се само „в дни благовернаго кнеза Стефана“, што се међу историчарима тумачи да тада Вук још увек није имао савладарски статус мада се у актима наводи много раније уз кнегињу и кнеза. Важно је, међутим, уочити да је његово име, као и кнежево, у липовачком натпису исписано тамноцрвеном бојом, која је древни симбол за означавање владарског достојанства.<sup>17</sup>

Истицање Вука као савладара од повеља до монументалних натписа, као што је овај у Липовцу, почива на утврђеним односима између кнегиње Милице, тј. госпође монахиње Евгеније и њених синова. Иако грађа показује да у садржају натписних целина није било превише униформности, начин на који је Вук навођен у документима открива да се с њим рачунало, што је сасвим разумљиво, јер је реч о млађем брату званичног владара, што до изражаја долази у оним актима где га деспот Стефан наводи као могућег наследника, јер сам није имао потомке.<sup>18</sup> О томе да је Вуково савладарство, што је чест случај у историји, било

<sup>16</sup> М. Благојевић, *Савладарство*, 191–192; А. Младеновић, *Повеље и писма*, 163–165, 167–169, 202, сл. П/2.

<sup>17</sup> Б. Цветковић, *Манастир Липовац. Прилог проучавању*, Лесковачки зборник XXXIX, 1999, 79–100; Т. Стародубцев, *Писани извори о црквама и манастирима јодиним или обнављаним у областима Лазаревића и Бранковића. I Кийијорски најијиси*, Саопштења XLV, 2013, 133–135, сл. 1; М. Ракоција, *Манастири и цркве јужне и источне Србије*, Ниш, 2013, 13, сл. 1. За проблематику издавања натписа уп. Ђ. Бубало, *Суновраи научне историографске периодике (поводом покретања часописа Најијиси и зајиси)*, Зборник Матице српске за историју 98, 2018, 125–129. За утврђење изнад манастира в. М. Поповић, *Липовац – трагови средњовековног власијског боравишта*, Саопштења XXXIV, 2003, 157–176.

<sup>18</sup> М. Благојевић, *Савладарство*, 193–198. За проблем Стефановог брака, као и тога да је у цркви у Рамаћи приказан уз супругу Јелену Гатилузи, в. Б. Цветковић, *Владарски портрети у Рамаћи*, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности X*, ур. Г. Јовановић, Дани српскога духовног преображења XXVI, Деспотовац–Београд, 2019, 179–211 (са расправом и широм библиографијом).

довољна основа у претензијама на врховну власт, сведоче драгоцени извори, какав је велики печат од црвеног воска на повељи коју је 2. децембра 1405. године деспот Стефан издао Дубровнику.<sup>19</sup> Црвена боја печатног отиска и садржај текста у два концентрична круга говоре о значају деспотовог брата као савладара (сл. 3). У спољном кругу натпис има деспотову интитулацију: „† бл(а)говерни и х(рист)ољубиви г(осподи)н деспот Стефан\*“, у унутрашњем, слично конциповану, Вукову: „† и бл(а)говерни и х(рист)ољубиви г(осподи)н Влк Ст(е)фан“. Овај воштани печат, уз руденичке портрете деспота Стефана и господина Вука, о којима ће бити речи даље, непосредно говори о њиховом савладарству и Вуковом положају као Стефановог брата и учесника у врховној власти.<sup>20</sup> Истраживачи различито суде о односу овог печата и повеље за коју је привезан и углавном не сумњају у њихову фактичку и хронолошку повезаност. Ипак, пошто се Вук у њој ни на једном месту не помиње, могуће је да је печат анахрон, тј. да је накнадно учвршћен на повељу, што не би било реткост с воштаним печатима с дубровачких исправа.<sup>21</sup> Међутим, можда би требало другачије разумети несклад између текста с печата и одсуства Вуковог имена у повељи. Навођење Вуковог имена с владарским именом Стефан, како је давно уочено, није необично јер се он тако спомиње и у српским поменицима.<sup>22</sup> У том смислу, могуће је да печат на овој повељи одражава стварне односе међу браћом, у исто време формално савладарство, али фактичко подвајање, имајући у виду то да је повеља издата 2. децембра 1405. године, што значи да је могуће да су се односи међу њима изнова нарушили одмах после смрти кнегиње мајке 11. новембра исте године. То што је касније помоћу домаћих и страних фактора уследио рат и подела државне територије није реткост. Штавише, био је то чест случај у средњем веку, па је довољно сетити се позних Бранковића, који су се у међусобним трвењима стављали на страну Османлија, односно Угара,<sup>23</sup> или пак краља Драгутина, чији долазак на престо није замислив без подршке угарских трупа.<sup>24</sup>

<sup>19</sup> О овом печату в. М. Благојевић, *Савладарство*, 195–196; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд, 1994, 110; А. Веселиновић, *Држава српских десијота*, 94–95; А. Младеновић, *Повеље и писма*, 45, 117, 459, сл. I/28, 26 и насловна страна с колор-репродукцијом.

<sup>20</sup> М. Благојевић, *Савладарство*, 196.

<sup>21</sup> На то је упозорио још Д. Војводић, *Владарски поштрејти*, 66, нап. 7.

<sup>22</sup> Ст. Новаковић, *Српски поменици XV–XVIII века*, Гласник Српског ученог друштва XLII, 1875, 10, 32, нап. 1; М. Благојевић, *Савладарство*, 196, нап. 50.

<sup>23</sup> Уп. М. Спремић, *Десијот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд, 1994, 501–533.

<sup>24</sup> Уп. С. М. Ђирковић, *Краљ Стефан Драгутићин*, Рачански зборник 3, 1998, 11–20.

Високи положај Вука Лазаревића, о чему сведочи изворна грађа, не исцрпљује се у писаним актима. Његов историјски лик је живописнији пошто је као истакнута политичка фигура био одважан ратник и успешан војсковођа, о чему казују његова стална учешћа у одсудним окршајима онога доба, попут Ангорске битке. Домаћа историографија управо за контекст ове битке повезује покров за кивот с моштима кнеза Лазара, који је био прилог монахиње Јефимије, бивше деспотице Јелене и супруге серског деспота Угљеше, данас у збирци Музеја Српске православне цркве.<sup>25</sup> То је тамноцрвена тканина, на којој је златном жицом извезен текст молитве у двадесет шест редова, у правоугаоном оквиру, испуњеном биљним украсом и лављим маскама на угловима (сл. 4). Иако овај сложен текст обилује низом песничких фигура, суштинску открива молба Лазару светитељу да синовима притекне у помоћ, заједно са светим ратницима, који се ту поименце набрајају (Ђорђе, Димитрије, Теодор Тирон и Стратилат, Меркурије, Прокопије) и којима су придодати и четрдесет севастијских мученика, „в чијем мученију војујут чеда твоја вазљубљена кнез Стефан и Вук“. Ако раније анализе овог текста исправно тумаче конструкцију „у мучењу“ као одређење места битке (мада раздаљина Ангоре од Севестије износи 440 km),<sup>26</sup> онда се за Јефимијин покров може рећи да је изузетно сведочанство свести савременика о одсудном значају дуго припремане битке, као и о витешком и ратничком карактеру владара и њихових сродника.<sup>27</sup>

Када је 1411. године у пловдивским шумама Вук Лазаревић погубљен у турским међусобицама, његово тело је старањем деспота Стефана пренето и погребено у Раваници. Археолошким истраживањима северозападног угла наоса убицирана је зидана гробница, у којој су, уз скелетне остатке, откривени делови средњовековног

<sup>25</sup> Монахиња Јефимија, *Књижевни радови*, прир. Ђ. Трифуновић, Крушевац, 1992, 47–52; С. Милеуснић, *Музеј Српске православне цркве*, Београд, 2001, 71–74; исти, *The Pall for the Face of Prince Lazar (Jefimija's Embroidery)*, in: *Byzantium. Faith and Power (1261–1557)*, ed. H. C. Evans, New York, 2004, 320–321; Lj. Vinulović, *Poems and Votive Gifts of the Nun Jefimija as an Expression of Human Tragedy*, in: *Death, Illness, Body and Soul in Written and Visual Culture in Byzantium and Late Medieval Balkans*, ed. V. Stanković, Belgrade, 2021, 104–105, fig. 5 (са литературом).

<sup>26</sup> За разраду хронолошких проблема о путовањима Стефана Лазаревића у Сер, Севестију и Ангору в. М. Шуица, *О години одласка кнеза Стефана Лазаревића у Севасију*, Зборник радова Византолошког института L/2. *Mélanges Ljubomir Maksimović*, 2013, 803–810; исти, *Вук Бранковић*, 151–155.

<sup>27</sup> Наука указује на опрез у тумачењу историјским контекстом ове врсте споменика, в. R. Cormack, *Patronage and New Programs of Byzantine Iconography*, in: 17<sup>th</sup> International Byzantine Congress. Major Papers, Washington DC, 1986, 620–622; A. Cutler, *Sacred and Profane: The Locus of the Political in Middle Byzantine Art*, *Milion* 3, 1995, 319–320; R. S. Nelson, *And So, With the Help of God. The Byzantine Art of War in the Tenth Century*, *Dumbarton Oaks Papers* 65–66, 2011/2, 174, n. 33.

мача и златоткане тканине, који представљају потврду да је у гробу сахрањен ратник и аристократа.<sup>28</sup>

О укупном значају историјске личности Вука Лазаревића подробно говоре и други извори, од оних културних до летописачких и генеалошких. На првом месту свакако долази Житије деспота Стефана, које Константин Костенечки пише после 1430. године и у коме се путем посебно маркираних места у тексту прати политички успон и долазак на трон Ђурђа Бранковића као деспотовог наследника. Како је овај сложен текст, необичне структуре за хагиографију, замишљен не као класично житије већ као обимна историја деспотовог доба, прожета софистицираним идеологијом, у њој су места нашли многи догађаји и личности. Иако је Вук Лазаревић ту представљен више као деспотов супарник, писац је ипак оцртао кључне епизоде његовог живота, почев од родослова и прихватања вазалних обавеза према султану Бајазиту и заједничког одласка са братом на султанов двор, боравка у Цариграду по Ангорској бици, учешћа и последица битке код Трипоља, преко одметања од деспота и ратовања против њега, поделе земље и српско-турских сукоба, до погибије у пловдивским шумама и преноса његовог тела у српске крајеве.<sup>29</sup>

Веома важан – иако знатно познији, али заснован на поузданим изворима – историјски спис Мавра Орбина пружа податке који допуњују вести Константина Костенечког, па се однос између Вука и деспота Стефана може сагледати у пунијем светлу, нарочито у оном делу који се тиче узрока њиховог сукоба, јер Орбин преноси верзију по којој се „кривица“ пребацује на деспота, док је код Константина, што је и разумљиво, обратно.<sup>30</sup> Ако се сукоб двојице првобитних савладара сагледа на ширем плану, постаје реалнија слика о Вуковим тежњама за независном управном целином, пошто је овај удео ни модел вршења врховне власти био неретка појава и током ранијег периода српске историје, о чему добро сведочи случај тројне територијалне поделе крајем XIII и почетком XIV века.<sup>31</sup> Орбин је одлично упућен у изворе и

<sup>28</sup> Б. Вуловић, *Да ли је Вук био сахрањен поред оца у равничком маузолеју?*, Старице XX, 1969, 405–413; Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд, 1992, 125; Н. Миладиновић-Радмиловић, *Кипићорска гробница деспота Стефана Лазаревића у цркви манастира Манасије – антрополошка анализа*, у: 600 година манастира Павловац, ур. В. Катић, Н. Марковић, Младеновац, 2017, 129.

<sup>29</sup> *Константијин Филозоф и његов Живој Стефана Лазаревића деспота српскога*, изд. В. Јагић, Гласник Српског ученог друштва XLII, 1875, 257, 263, 279, 281–282, 290–294, 297–298, 301; Константин Филозоф, *Повести о словима (Сказаније о њименех) – изводи – Житије деспота Стефана Лазаревића*, прир. Г. Јовановић, Београд, 1989, у регистру s.v. *Вук (Вукан) Лазаревић*.

<sup>30</sup> М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд, 1968, 105, 333.

<sup>31</sup> И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, Београд, 2021, 283–288.



када истиче да је после погибије кнеза Лазара у Косовској бици „једним делом Рашке“ господарио Вук Бранковић,<sup>32</sup> а другим „Лазарева жена Милица и Лазарева два нејака сина, Стефан и Вук“, чиме указује на постојање тројног савладарства у области Лазаревића.<sup>33</sup> Такође Орбин наглашава и Вуков карактер ратника када описује да се у бици код Трипоља „јуначки борио као прави капетан“.<sup>34</sup>

Вук је узимао учешће и у осетљивим одласцима на двор султана Бајазита, а према подацима које Григорије Цамблук бележи у свом слову о преносу моштију Свете Петке из Трнова у Видин, а потом у српску земљу, Вук се спомиње с мајком, Јефимијом и братом у том подухвату,<sup>35</sup> чији је значај у идеолошком погледу далекосежан.<sup>36</sup> Изузетан Вуков значај у балканској и српској историји одражавају његови спомени у родословима и летописима. Обично се његово име јавља у оквиру набрајања потомства кнеза Лазара у генеалошким списима, уз узгредне белешке да је Вук био у савезу с Турцима.<sup>37</sup> Летописи преносе сличне вести, уз то да није имао потомства, као ни његов брат.<sup>38</sup> Пошто је кратко време владао јужним деловима српских земаља, има мишљења код нумизматичара да поједине емисије сребрног новца, које се иначе сматрају ковањем Вука Бранковића,<sup>39</sup> треба везати за млађег Лазаревића.<sup>40</sup>

Изворну грађу о Вуку Лазаревићу као значајној фигури политичке и војне историје Балкана на размеђу XIV и XV века посебно обогаћују његови малобројни портрети, који се налазе у манастирским храмовима Раваници, Љубостињи и Руденицама. У литератури је, међутим, одавно присутна претпоставка да две владарске фигуре у илустрацији

<sup>32</sup> О томе такође в. М. Шуица, *Вук Бранковић*, 128–135 (са широм расправом и изворима).

<sup>33</sup> М. Орбин, *Краљевство Словена*, 102.

<sup>34</sup> *Исто*, 104, 332.

<sup>35</sup> Григорије Цамблук, *Слово о њреносу моштију светије Петке из Трнова у Видин и Србију*, у: Књижевни рад у Србији, прир. Д. Петровић, Београд, 1989, 120.

<sup>36</sup> Д. Поповић, *Реликвије светије Петке: Gloria Bulgariae – Gloria Serviae*, у: *Иста*, Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији, Београд, 2006, 288–289.

<sup>37</sup> *Стиари српски родослови и летописи*, прир. Љ. Стојановић, Сремски Карловци, 1927, Карловачки – 38, 41; Константина Костенечког – 44; Пејатовићев – 50; Руварчев – 53.

<sup>38</sup> *Исто*, Пећи – 90; Студенички и Цетињски – 91, 100; изводи из млађих летописа – 114; Сеченички – 200; Белопољски – 202.

<sup>39</sup> В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд, 2001, 168–169, 278–280, Т. VI, 31.1–31.17. За алтернативну студију о српском новчарству уп. Д. Недвидек, *Српско средњовековно новчарство из периода краљевине*, Нови Сад, 2017.

<sup>40</sup> М. Јовановић, *Право на ковање новца – Новац Вука Лазаревића*, Нумизматичар 13, 1990, 67–69.

последњег псалма у рукопису Српског минхенског псалтира (Cod. Slav. 4, fol. 185r) представљају ликове Стефана и Вука Лазаревића, пошто се сматра да је овај раскошни кодекс настао по њиховом налогу.<sup>41</sup> Ту првобитну хипотезу С. Радојчића доцније је изменио М. Пурковић и изнео став да се у тим ликовима могу препознати Стефан Лазаревић и Ђурађ Бранковић.<sup>42</sup> Ј. Максимовић је одбацила домишљања да су те фигуре скривени портрети савладара, већ да принчеви и епископи на слици приказују различите друштвене групе.<sup>43</sup> Ова минијатура заслужује посебну анализу, па је овде довољно рећи да се она може успешно тумачити у категорији учених и политичких коментара.<sup>44</sup>

Значај Вука Лазаревића наговештен је већ на његовом првом очуваном портрету у цркви манастира Раванице, где је насликан како заједно са својим братом Стефаном стоји испод представе раваничке цркве, коју Христу, приказаном у небеском сегменту, подноси кнежевски пар, Лазар и Милица. Пошто је то ктиторско-владарска слика, чији су горњи слојеви боје знатно пропали, о њеној структури и значењу постоје недоумице и неслагања. Стога су описи инсигнија и одежди у литератури често неподударни, па се основна боја Вуковог костима негде описује као плава, а другде као зелена. Вук на раваничком портрету има сличан изглед као његов старији брат Стефан – носе дуге одоре истог типа, а на глави имају танке принчевске венце (сл. 5а). Њихова имена без титула, некада исписана изнад глава и забележена у старијој литератури, данас се више не назире.

Имајући у виду слабу очуваност фреске, у досадашњој литератури су објављивани различити калкови и реконструкције фигура, па без нове и подробне провере није могуће утврдити првобитни вид слике. Зато је недавно покренут пројекат проучавања раваничког комплекса ради преиспитивања ранијих истраживачких радова и документовања археолошких налаза, фортификација, архитектуре, те зидног украса, уз

<sup>41</sup> Уп. С. Радојчић, *Минхенски српски псалтир*, Зборник радова Филозофског факултета у Београду VII–1, 1963, 281; S. Dufrenne, S. Radojčić, R. Stichel, I. Ševčenko, *Der Serbische Psalter. Faksimile-Ausgabe des Cod. Slav. 4 der Bayerischen Staatsbibliothek München*, I, Wiesbaden, 1978, 297; В. Павловић, *Хвалише Госјода у Минхенском српском псалтиру (148–150. псалм)*, у: Две хиљаде година хришћанства: духовност, култура и историја, ур. М. Пантић, Дани српскога духовног преображења VIII, Деспотовац, 2001, 137; Ђ. Перић, *Псалми у Десјодјовим делима. Надгробно ридање и Слово љубве и Псалтир десјодја Сјефана и госјодина Вука*, у: Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности V, ур. Г. Јовановић, Дани српскога духовног преображења XXI, Деспотовац, 2014, 55–76.

<sup>42</sup> М. Пурковић, *Око једне минијатуре Минхенског псалтира*, у: исти, Кнез и деспот Стефан Лазаревић, Београд, 1978, 139–142.

<sup>43</sup> Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, Београд, 1983, 121–122.

<sup>44</sup> В. Цветковић, *Model and Message: On the Usage of Art*, in: XX<sup>e</sup> Congrès International des Études Byzantines. Pré-actes III. Communications libres, Paris, 2001, 407.



употребу савремених метода.<sup>45</sup> Услед недостатка извора и стања комплекса, хронолошка слика споменика у целини је замагљена, јер није поуздано утврђено ни датовање подизања утврђења, грађења цркве и доградње припрате, нити осликовања наоса, припрате и параклиса куле. Основну тешкоћу представљају различити датуми из преписа Раваничке повеље, која се разрешава тако што се сматра да је 1376/7. започето, а 1380/1. године завршено грађење.<sup>46</sup> Структура портрета одражава хронолошке проблеме, а старо уверење да су накнадно исликани<sup>47</sup> има упориште у радовима Д. Тодоровића,<sup>48</sup> али се показало да документација у њима није поуздана. На њој је био заснован и мој чланак који изведбу портрета поставља у посткосовски период, кнежев лик одређује као посмртни, кнегињин као регентски, при чему је фигура Светог Павла Тивејског протумачена у контексту јер је у његовом житију уочен цитат који се поклапа с историјском кризом Лазаревића после Косовске битке.<sup>49</sup>

Указујући на мањкавост те документације, Т. Стародубцев је с правом истакла да се сликане форме уз рубове кнежевских фигура не могу тумачити као трагови старијег слоја. Због стања фреске такође је

<sup>45</sup> Повод за покретање пројекта *Манастир Раваница: археологија, фортификације, црква, зидно сликарство*, ЗМЈ бр. 272/2022, представља Решење бр. 4581 Министарства културе и информисања РС, Службени гласник РС бр. 102 од 26. октобра 2021, којим је Завичајном музеју у Јагодини проширена надлежност и на територије општина Параћин и Туприја.

<sup>46</sup> За преписе в. А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара. Тексти, коменџари, снимци*, Београд, 2003, 49–108. За тумачење различитих датума на Врдничком и Болоњском препису в. С. Ђирковић, *Раваничка хрисовуља*, у: *Манастир Раваница 1381–1981*. Споменица о шестој стогодишњици, Београд, 1981, 69–82.

<sup>47</sup> М. Ђоровић-Љубинковић, *Раваница*, Београд, 1966; Р. Николић, *Када је њодигнућа и живописана Раваница*, Саопштења XV, 1983, 45–64; И. М. Ђорђевић, *Најпјисани на свицима и књигама у раваничком зидном сликарству*, у: *Свети кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989*, Београд, 1989, 63–70; исти, *Фреске Раванице*, у: Б. Живковић, *Раваница. Цртежи фресака*, Београд, 1990, 3–4; Lj. D. Popovich, *Portraits of Knežinja Milica. Part II: In Visual Arts, Serbian Studies* 9/1–2, 1994, 42–51. Уп. С. Радојчић, *Портрети*, 64–65; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд, 1974, 92–95, 221–222; Г. Бабић, *Владарске инсигније кнеза Лазара*, у: О кнезу Лазару, Београд, ур. И. Божић, В. Ј. Ђурић, 1975, 65–69, 74–76; В. Ј. Ђурић, *Друштво, држава и владар у уметности у доба династије Лазаревић-Бранковић*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 26, 1990, 17–29.

<sup>48</sup> Д. Тодоровић, *Портрети кнеза Лазара у Раваници*, у: *Манастир Раваница 1381–1981*. Споменица о шестој стогодишњици, Београд, 1981, 39–43; исти, *Првобитни изглед кинијорских портрета у Раваници*, Зограф 14, 1983, 68–73.

<sup>49</sup> Б. Цветковић, *Нови њролози њроучавању кинијорске композиције у Раваници*, Саопштења XXVI, 1994, 37–51. Такође в. М. Беловић, *Раваница. Историја и сликарство*, Београд, 1999, 53–56; Ч. Маринковић, *Слика њодигнуће цркве. Представе архипрестолу у кинијорским портретима у српској и византијској уметности*, Београд–Крагујевац, 2007, 151–152, сл. 162–163.

упозорила на то да нема основа тврдња да су жезла кнегиње и принчева крстолика, што је био важан но слаб аргумент у мом чланку, али се приклонила ставу да су портрети настали за кнежевог живота,<sup>50</sup> па је проблем остао нерешен дуже време.<sup>51</sup> Ипак, новија изучавања отварају могућност за боље сагледавање хронологије и разумевање целине, те се дискусија о Раваници налази на истој путањи као она о спорном рељефу у храму Свете Теодоре у Арти.<sup>52</sup>

Сложеност раваничке проблематике најуже је скопчана за правилно разумевање и ликова кнежевића. Пошто нова истраживања узимају у обзир превиђене изворне податке, сада се на сигурној основи заступа теза да портрети припадају добу после Косовске битке, па их укратко износим.<sup>53</sup> Фортификације се данас могу боље видети као две хронолошки раздвојене целине,<sup>54</sup> као што и доградња нартекса, иако давно археолошки посведочена,<sup>55</sup> има потврду у другачијем посматрању других припрата, а посебно хиландарске.<sup>56</sup> Такође, ниска северна врата

<sup>50</sup> Т. Стародубцев, *О портретима у Раваници*, Зборник радова Византолошког института XLIX, 2012, 333–352; иста, *Владарске инсигније кнегиње Милице*, у: Ниш и Византија XI, ур. М. Ракоција, Ниш, 2013, 267–277; иста, *Српско зидно сликарство*, II, 31–48, где аутор с правом указује на то да жезло кнегиње Милице у Љубостињи има облик границе, док се због испраности фреске за облик жезла кнегиње и оба кнежевића у Раваници не може донети суд ни посредством старије фото-документације.

<sup>51</sup> Уп. В. Петровић, А. Фостиков, *Цркве и манастири у њовељама кнегиње Милице*, у: Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба, ур. С. Мишић, Д. Јечменица, Трстеник–Београд, 2014, 130, нап. 14; М. Шуица, *Милица – кнегиња немирног доба*, 66–70.

<sup>52</sup> Уп. Б. Цветковић, *Свети Теодора у Арти: култно постојење и портрети владара*, Саопштења L, 2018, 51–71 (са обимном библиографијом).

<sup>53</sup> За новије резултате истраживања в. В. Svetković, *Revisiting chronology issues in Ravanna*, у: Ниш и Византија XXI, ур. М. Ракоција, Ниш (у штампи).

<sup>54</sup> Уп. М. Поповић, *Ушврћења Моравске Србије*, у: Свети кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989, Београд, 1989, 71–87.

<sup>55</sup> Б. Вуловић, *Раваница. Њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља*, Саопштења VII, 1966, 67–89.

<sup>56</sup> S. Ćurčić, *The exonarthex of Hilandar. The question of its function and patronage*, у: Осам векова манастира Хиландара: историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, ур. В. Кораћ, Београд, 2000, 477–487; исти, *Незайажени дојриноси Хиландара развоју српске средњовековне архитектуре*, у: Четврта казивања о Светој Гори, ур. М. Милосављевић, М. Живојиновић, Београд, 2005, 30–31; исти, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent c. 300–1550*, New Haven – London, 2010, 655; N. Stanković, *At the Threshold of the Heavens: the Narthex and Adjacent Spaces in Middle Byzantine Churches of Mount Athos (10<sup>th</sup>–11<sup>th</sup> Centuries) – Architecture, Function, and Meaning*, doctoral dissertation, Princeton University, 2017; Б. Тодић, *Време изградње католікона и ексонартекса манастира Хиландара*, Хиландарски зборник 14, 2018, 147–155; В. Божиновић, *Хералдички симболи на њарајейним њлочама хиландарског ексонартекса*, у: Ниш и Византија XVII, ур. М. Ракоција, Ниш, 2019, 295–315; исти, *The Sculptural Decoration of Hilandar's Outer Narthex*, Хиландарски зборник 15, 2021, 101–118. Уп. В. Кораћ, *Археолошка ојажања о њријраји кнеза*

између наоса и припрате настала су у фази доградње припрате, јер су пробијена у зидној маси нише првобитне западне фасаде цркве кад је маљевима ломљен и профилисани венац сокла.

Пошто је представа цркве приказана у рукама кнеза и кнегиње, резултати обимних истраживања ктиторства и ктиторских представа спровођених у нас и на страни показују да нема разлога оспоравати приказ слике да су кнез и кнегиња на њој ктитори.<sup>57</sup> Иако се у повељи само Лазар наводи као ктитор, то ипак не противречи слици, јер је од времена издавања тог акта до окончања радова прошло више година, када је кнегиња могла узети учешће у опремању манастира, о чему сведочи управо портрет, на коме и она носи заједно с кнезом представу храма.<sup>58</sup> Дуго зидање манастира с два дела фортификација, раскошно грађен католикон и касније призидан нартекс условили су споро опремање и украшавање, што доказује чињеница да је црква осликавана у три наврата с прекидима и сваки пут су то чинили други зографи. Ако се узму у обзир нужне цезуре између градитељских и сликарских фаза, извођење фресака морало је потрајати десетак година, како је сматрао В. Ј. Ђурић,<sup>59</sup> уместо током свега три узастопне топле сезоне.<sup>60</sup>

Ако се, дакле, сложени радови на подизању раваничког комплекса поставе у реалне временске оквире, постојеће датовање зидања у период 1375–1381. и осликавања око 1387. године нема покриће. Како се за почетак оснивања и, вероватно, грађења мора узети 1376/7. година (датум Болоњског преписа Раваничке повеље), могући завршетак радова био је око 1380/1. године (датум Врдничког преписа). Минимално време за слегање зидова падало је у 1382/3. годину, па су фреске куполе могле настати 1384. године. Није познато зашто сликар куполе није наставио рад, али су за њим дошли други уметници да би осликали горње

*Лазара у Хиландару*, Хиландарски зборник 4, 1978, 81–86 (= *исѿо*, у: *Између Византије и Запада*. Одабране студије о архитектури, Београд, 1987, 114–130).

<sup>57</sup> A. Adashinskaya, *Ktetor: Practices of Ecclesiastic Foundation, Sponsorship, and Patronage in Late Byzantium and Balkan Slavic Countries*, doctoral dissertation, Central European University, Budapest, 2020. Такође в. С. Пејић, *Макарије Соколовић – ѿиѿуле и слике*, Иконографске студије 2, 2009, 183–192; М. С. Carile, *Buildings in their patrons' hands? The multifunction of small size models between Byzantium and Transcaucasia*, *kunsttexte.de*, Nr. 3, 2014, [www.kunsttexte.de](http://www.kunsttexte.de); Б. Тодић, *Чињенице и ѿреѿиѿосѿавке о ѿроѿомајсѿору Георгију из Дечана*, Саопштења XLVIII, 2016, 113–131; С. Пејић, *Јашуњска кѿиѿиѿориѿа Ксенија с краја XV века. Оглед о женском монаѿиѿву*, Саопштења L, 2018, 95–109.

<sup>58</sup> На опрез у коришћењу Раваничке повеље сачуване само у позним преписима указао је прво С. Ђирковић, *Повеље кнеза Лазара и његова канѿеларија*, Стари српски архив II, 2003, 207–215, а потом и Ђ. Бубало, *Кѿиѿиѿорски ѿорѿреѿи и кѿиѿиѿорска ѿовеља*, Саопштења XLVIII, 2016, 93–110.

<sup>59</sup> В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, 92–95.

<sup>60</sup> Т. Стародубцев, *Срѿско зидно сликарсѿиво*, II, 46–48.

зоне зидова и олтар, могуће 1385/6, но и они су прекинули рад због доградње нартекса 1387/8. Пошто је било нужно време за слегање и зидова припрате бар током 1388/9, ниже зоне наоса осликане су 1390–1392. године, када је стигла још једна тајфа. Формирање и украшавање аркосолијума с Ромиловим гробом изведено је око 1388/9, па је живопис припрате могао настати до 1393/5. Фреске у параклису куле морају се шире датовати, око 1400. или дубље у XV век, уколико је спољни прстен утврђења настао ближе ресавским утврдама.<sup>61</sup>

Прецизирање датовања грађења и опремања великог манастира, какав је Раваница, нужно почива на фазној структури тог сложеног процеса. Стога и пукотине са два сликана слоја уз портрете и накнадно отворена северна врата не треба тумачити као ђорнате,<sup>62</sup> које подразумевају спој слојева, а не преклапање, нити као последицу „убичајених статичких померања зидне масе“,<sup>63</sup> већ да оне сведоче да испод фреске постоји старији слој живописа који је у вези с пробијањем северних врата. Стварни однос два сликана слоја на зиду наоса може бити успешно решен тек након будуће анализе савременим методама.

Пошто лоша очуваност фреске с портретима онемогућава сагледавање низа детаља и облика жезла, Т. Стародубцев је с правом критиковала ранија уверења и реконструкције. Ипак, целовит увид у грађу показује да облик жезла у тумачењу кнегињиног портрета као регента није од значаја пошто су жене регенти приказиване са жезлима различитих облика, као жене владарке или супруге владара.<sup>64</sup> Исто тако, фигуре принчева с портрета не могу бити основа за утврђивање ни њихове старости нити приближног узраста јер имају пропорције одраслих, па је једини закључак да обојица на слици имају мање од петнаест година.<sup>65</sup>

За исправно разумевање раваничке слике важна су запажања о укупном изгледу инсигнија и костима. Кнегиња има сакос, као и кнез, а не хаљину широких рукава, како су сликане жене владара, што је разлог да се такав портрет тумачи контекстом регентства. Паралела с краљицом Јеленом, супругом краља Уроша I, на коју указује Т. Стародубцев, као показатељ да портрет кнегиње има уобичајен вид,<sup>66</sup> заправо учвршћује тумачење раваничког примера као регентског, по-

<sup>61</sup> Детаљније о фазама и датовању в. В. Cvetković, *Revisiting chronology*.

<sup>62</sup> Уп. Т. Стародубцев, *О ѿрѿрејѿима у Раваницѿи*, 338; иста, *Срѿско зидно сликарство*, II, 31, нап. 102.

<sup>63</sup> Уп. М. Радујко, *Кѿѿорин*, Београд, 2006, 245, нап. 780.

<sup>64</sup> О томе, с примерима, такође в. В. Cvetković, *Revisiting chronology*.

<sup>65</sup> За узраст у византијском миљеу в. В. Caseau, *Too Young to Be Accountable: Is 15 Years Old a Threshold in Byzantium?* in: *Coming of Age in Byzantium. Adolscence and Society*, ed. D. Ariantzi, Berlin, 2018, 19–28.

<sup>66</sup> Уп. Т. Стародубцев, *Владарске инсигније кнегиње Милице*, 271–272.

што су Јеленини портрети такође реткост и сведоче о њеном нарочитом политичком статусу и пре но што је Урош свргнут с власти. Такав Јеленин положај у држави био је у непосредној вези с њеним двоструким царским пореклом,<sup>67</sup> што је у новије време више пута потврђено.<sup>68</sup> Штавише, сличности између ове две истакнуте жене иду даље јер су ктиторски портрети у манастиру Градац аналогична за заједничко ктиторство исказано сликом и у Раваници.<sup>69</sup>

Пун значај података које пружају ликовне представе открива структурирање боја и симбола на одеждама раваничких фигура. Упркос оштећењу горњег бојеног слоја, данас се могу поуздано утврдити првобитне боје на одеждама, па основна боја Вуковог костима јесте зелена, а преко ње су насликани златни медаљони с уписаним златним петолатичним криновима (сл. 5b).<sup>70</sup> Пажљивије испитивање рубних форми уз фигуре кнеза и кнегиње, за које се погрешно сматрало да припадају одеждама на првобитној фресци с доњег слоја, води закључку да је реч о огртачима као саставном делу ктиторске одежде.<sup>71</sup> Најзад, програмски склоп северног дела западног зида наоса јесте показатељ уклапања потребне тематике на сужену површину добијену пробијањем северних врата. Зато сва четири портрета због укочености у ставу одударају од других фигура у наосу, па се стиче утисак да нису рад истих зографа.

Захваљујући резултатима истраживања родослова и летописа, као и њиховог смештања у одговарајући политички и идејни кон-

<sup>67</sup> G. L. McDaniel, *On Hungarian-Serbian Relations in the Thirteenth Century: John Angelos and Queen Jelena*, Ungarn Jahrbuch 12, 1982–1983, 43–50; B. Cvetković, *Franciscans and Medieval Serbia: the Evidence of Art*, IKON 3, 2010, 247–259. Такође в. Јелена – краљица, монахиња, свейшћелька, ур. К. Митровић, Манастир Градац, 2015; M. Mihajlovic-Shipley, *An Unexpected Image of Diplomacy in a Vatican Panel*, in: *Byzantium in Eastern European Visual Culture in the Late Middle Ages*, ed. M. A. Rossi, A. I. Sullivan, Leiden–Boston, 2020, 91–118.

<sup>68</sup> F. Van Tricht, *Latin Emperors and Serbian Queens: Anna and Helena. Genealogical and Geopolitical Explorations in the Post – 1204 Byzantine World*, Frankokratia 1, 2020, 1–52; N. Porčić, *Documents of Mary of Cayeux Concerning Grants to the Abbey of Dommartin and an Agreement with the King of England*, Initial 9, 2021, 181–208; А. Узелац, *Марија де Кајо, сесџра краљице Јелене*, у: *Између Подунавља и Средоземља*, ур. К. Митровић, А. Узелац, Пожаревац–Ниш, 2021, 187–205; Н. Порчић, *Марија, сесџра српске краљице Јелене*, *Историјски часопис LXX*, 2021, 31–67.

<sup>69</sup> Уп. О. Кандић, *Градац. Историја и архитектура манастира*, Београд, 2005, 195–206; Б. Тодић, *Сойћани и Градац. Узајамности фунерарних програма две цркве*, *Зограф* 31, 2006–2007, 59–76.

<sup>70</sup> Т. Вулета, *Српски владарски орнај у средњем веку. Развој форми на ликовним представама*, магистарски рад, Универзитет уметности, Београд, 1996, 66–67, 108, Т. 43; Б. Поповић, *Српска средњовековна владарска и власићоска одећа*, Београд, 2021, 216.

<sup>71</sup> О томе на српским и византијским примерима в. Б. Цветковић, *Плашић српских десјојца у 15. веку. Прилог проучавању*, у: *Византијски свет на Балкану*, II, ур. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд, 2012, 551–561.

текст, сада се може јасније сагледати иконографски програм непосредно везан уз портрете, где посебно место припада фигури Светог Симеона Немање.<sup>72</sup> У илустрацији северозападног угла (сл. 6) цртеж Б. Живковића интерполиран је на новији фотографски снимак из наоса Раванице.<sup>73</sup> Предложено датовање зидних слика доњих зона у постковско доба оснажује тумачење по коме је кнез приказан посмртно, те да је епитет „свети“ уз његову фигуру исписан доцније, након утврђивања његовог култа као новог српског светитеља (сл. 6.1). Збијена структура портрета је несумњиво последица накнадног осмишљавања вишечлане представе, у коју су смештена два принца на једином могућем месту под сликом цркве. Истицање оба кнежевића не одговара чињеници да се не спомињу по имену ни у једном од аката кнеза Лазара, већ одражава њихове сталне наводе у актима издаваним између Косовске битке и смрти кнегиње Милице. Историјски портрети у Раваници, а нарочито фигуре кнеза Стефана (сл. 6.2) и Вука (сл. 6.3), јесу стога прворазредан извор за политичку историју непосредног постковског периода.

Тако и лик кнегиње Милице (сл. 6.4) треба разумети у светлу њеног регентства у доба 1389–1393. године, када с двором и врхом цркве предузима мере да синовима обезбеди наслеђе насупротив претензијама свог зета Вука Бранковића. У том смислу, фигура Светог Павла Тивејског, најстаријег хришћанског пустиножитеља, насликана је уз кнегињу као алузија на актуелни политички тренутак, јер речи из његовог житија одговарају ситуацији у којој се нашао млади Стефан Лазаревић (сл. 6.5): „имао сам сестру коју родитељи још за живота свога удадоше [...] пре но што напустише овај привремени живот, они нам поделише своје имање које беше врло велико. Пошто се они упокојише, муж моје сестре, грамжљивац, хтеде и мој део. Стога намераваше да ме као хришћанина преда нечастивом кнезу на мучење да би, пошто ме погубе, он узео моје наслеђе.“<sup>74</sup> Цитат јесте речита антиципација односа између Вука Бранковића, мужа Стефанове најстарије сестре Маре, с младим кнезом и унутардинастичког сукоба око наслеђа српских земаља после смрти кнеза Лазара. Такође, важан сегмент програмске целине јесте и фигура Светог Симеона Немање, насликана уз Светог Павла Тивејског (сл. 6.6),

<sup>72</sup> Уп. М. Васиљевић, *Насијанак српских родослова и лејојиса као последица друшћивених и политичких промена*, Иницијал 3, 2015, 97–98; иста, *Imagining the Ruler's Genealogy in Medieval Serbia*, *Revue des Études Sud-Est Européennes* LV, 2017, 73–88.

<sup>73</sup> Б. Живковић, *Раваница. Црћежи фресака*, Београд, 1990, 37–38.

<sup>74</sup> S. Eusebii Hieronymi, *Vita S. Pauli primi eremitae*, in: *Patrologiae cursus completus. Series latina* XXIII, Parisiis, 1883, col. 20; J. Bidez, *Deux versions grecques inédites de la vie de Paul de Thèbes*, Gand–Bruxelles, 1900, 8. Уп. *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*, ed. H. Delehaeye, Bruxellis, 1902, col. 394. За превод на српски в. Ј. Поповић, *Житија светих за месец јануар*, Београд, 1972, 477.



јер њен положај одговара најранијој појави повезивања порекла кнегиње за Немањиће.<sup>75</sup> Саставни део тог идеолошког низа јесу и фигуре светих Варлаама и Јоасафа у допозорницима (сл. 6.7–6.8), који ту имају исти смисао као у старијој српској уметности у истицању владарских духовних врлина – овде у вези са кнегињом.<sup>76</sup>

О специфичном политичком тренутку у коме настају раванички портрети, када је кнегиња Милица заузимала положај регента у име својих синова, сведочи слагање боја на одеждама приказано на прилагођеној старој реконструкцији Д. Тодоровића, где су спорни детаљи (облик скиптра код кнегиње и принчева, натписи) и све боје, осим оних на одећи, искључени (сл. 7). Језиком слике фреска директно повезује кнегињу и старијег сина, јер је потпуно поклапање боја само између њих, као у интитулацијама у низу њихових исправа: тамноцрвени сакос кнеза Лазара има беле двоглаве орлове, док је Вукова одора зелена, са златним криновима. Одежде кнегиње Милице и Стефана су златне, са црвеним двоглавим орловима. Ктиторско-владарски портрети у Раваници, на којима је кнегиња владар регент, потичу из периода пре њеног замонашења, када се потписала као кнегиња Милица у писму Дубровнику састављеном пре 6. августа 1392, као и на повељи Хиландару из око 1392/6. године.<sup>77</sup> О њеном регентству сачувана су и сведочанства савременика, као у синаксарском житију кнеза Лазара,<sup>78</sup> а посебно речито је у Слову о кнезу Лазару Данила III, који за њен положај каже: „тако одложи женску немоћ и прими мушку ревност.“<sup>79</sup> Најзад, Пећи летопис, у тексту насловљеном *Житија и житиљсѣва краљева и царева срѣских*, уместо Даниловог поетског описа Миличиног регентства, пружа хроничарски исказ да после погибије кнеза „пријемљут начелство синове јего Стефан деспот, јеште же и матери јего сушти, и наших ради грех убившому оца их бивајут подручници.“<sup>80</sup> Стога, раванички портрети у целини, а тако и портрет

<sup>75</sup> М. Васиљевић, *Генеалогije између историје и идеологије: пример порекла кнегиње Милице*, Историјски часопис LXV, 2016, 79–99.

<sup>76</sup> С. Томин, Н. М. Половина, *Варлаам и Јоасаф у српској владарској идеологији средњег века. Примери из књижевности и фреско-сликарства*, in: *Symbole władzy – władza symboli*, ed. М. Dugas, В. Suchoń-Chmiel, Т. Kwoka, Kraków, 2014, 53–63 (са старијом литературом).

<sup>77</sup> А. Младеновић, *Повеље и писма*, 19, 87–88, 155–162, 200–201, сл. I/1, II/1–II/2; М. Шуница, *Повеља кнеза Стефана Лазаревића којом се Хиландару прилаже црква Ваведена Богородичиног у Ибру*, Стари српски архив 3, 2004, 107–123.

<sup>78</sup> Ст. Новаковић, *Нешто о кнезу Лазару. По рукопису XVII вијека*, Гласник Српског ученог друштва XXI, 1867, 159, 163.

<sup>79</sup> В. Ђоровић, *Силуан и Данило II, српски њисци XIV–XV века*, Глас Српске краљевске академије CXXXVI, 1929, 98.

<sup>80</sup> *Стари српски родослови и летописи*, 98 – Пећи летопис; Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју*, Крушевац, 1968, 176 (са

кнежевића Вука, представљају непроцењиве историјске изворе првог реда који сведоче о периоду тројног савладарства Лазаревића и регентства кнегиње Милице.

После Вуковог раваничког портрета једини његов лик потврђен натписом јесте онај у Руденицама, међу фигурама владара и властеле. Ову сложену композицију донекле чини необичном то што властелу Вукашина и Вукосаву, насликане на јужном зиду западног травеја, натписи одређују као ктиторе, а представа цркве је у рукама деспота Стефана, уз кога стоји Вук, уздигнутих руку (сл. 8а). Оваква структура портретске слике у Руденицама, као она у Каленићу, где је деспот приказан како заједно с протовестијаром Богданом носи слику цркве, навела је давно С. Радојчића да претпостави да је владар који држи представу храма у властеоским црквама приказиван у улози посредника између ктитора и Бога.<sup>81</sup> Након систематских истраживања у светској медијевистици данас није могуће прихватити ово узгредно мишљење из 1936. године, које није поткрепљено изворима или упоредном грађом. Напротив, сазнања којима се располаже указују да фигуре с моделом грађевине у рукама увек представљају ктиторе, донаторе или приложнике.<sup>82</sup> У том смислу, недостатак писаних извора о руденичкој и каленићкој цркви није разлог да се ликовни извор оспори. Штавише, чак ни идентификацију ктитора Вукашина, иако се чини сасвим прихватљивом, с ризничарем деспота Стефана,<sup>83</sup> није могуће додатно потврдити.<sup>84</sup> Радојчићева хипотеза може се критиковати у смислу Окамове бритве, јер се, упркос ликовном и иконографском исказу, ту „ентитети умножавају без потребе“. У новијим анализама руденичких фресака установљен је пропуст јер није било уочено да се наспрам деспотове фигуре налази поље с остацима уништеног текста с киторским натписом или изводом оснивачке повеље (сл. 8b). Сагледани скупа, портрети, натписно поље и лик Светог Јована

коментаром за превод и запажање да је преписивач испустио да наведе и Вуково име, споменуто напред у тексту); Давид, *Благочастиви кнез Лазар*, у: *Списи о Косову*, прир. М. Грковић, Београд, 1993, 148.

<sup>81</sup> С. Радојчић, *Портрети*, 68–69; В. Ј. Ђурић, *Друштво, држава и владар*, 24–25; Д. Војводић, *Портрети – лаички и духовни*, у: *Лексикон српског средњег века*, ур. С. Ђирковић, Р. Михаљчић, Београд, 1999, 112–114.

<sup>82</sup> А. Adashinskaya, *Ktitor: Practices of Ecclesiastic*; М. С. Carile, *Buildings*; Т. Kambourova, *Ktitor: Le sens du don des panneaux votifs dans le monde byzantin*, *Byzantion* 78, 2008, 261–287; *Female founders in Byzantium and beyond*, Wien–Köln–Weimar, 2011–2012.

<sup>83</sup> Т. А. Стародубцев, *О ктитору Руденице*, *Саопштења XXXV–XXXVI*, 2006, 102, нап. 11 и 13.

<sup>84</sup> М. Ивановић, *Средњовековни властеоски њоседи у крушевачком крају*, *Жупски зборник* 8, 2013, 12.



Претече, као патрона, сведоче да су Руденице пример групне ктиторије, када више лица оснива манастир тако што једни граде храм, а други га опремају, па се сходно низу аналогних примера може поуздано извести закључак да су Лазаревићи, као у Липовцу, ктитори дела руденичког манастира, очито изградње.<sup>85</sup> Радојчићев углед и високо место у домаћој историографији<sup>86</sup> јесу основни разлог што се поједини аутори држе овог његовог става да је наводно постојао варијетет да слика задужбине једне личности може бити приказана у рукама неке друге.<sup>87</sup> Додатни аргумент да су Лазаревићи у Руденицама сликани као владари и приложници јесу и њихови огртачи.<sup>88</sup>

Посебно је питање датовања руденичког живописа, које се у новије време поставља око 1403/4. године, у доба савладарства Стефана и Вука Лазаревића, о чему сведоче њихови заједнички портрети.<sup>89</sup> Деспот и Вук имају огртаче различитих боја – деспотов је пурпурне, а Вуков зелене боје. Деспот има куполасту круну, а Вук је гологлав (сл. 9). Први је насликан са златним нимбом, око главе другог је слабо уочљив бели оквир ореола, који је унутар тамноплав као позадина фреске. Осим тих разлика, има детаља у поставци фигура и инсигнијама, које на изванредан начин истичу Вука: он је виши и крупнији од брата, а кроз плашт се види његов богато украшени појас. Избледели натпис уз Вука некад је гласио: „Влк в Христа Бога благоверни господин брат Стефана деспота“ (сл. 10а–б). Као и код печата с повеље Дубровнику из 1405. године, могуће је да руденички портрети одражавају званичне односе међу браћом и после смрти кнегиње Милице, чији лик по свој прилици није био приказан у храму.

Ако се пуна пажња обрати садржају ликовног извора, онда се долази до закључка да руденички портрети нису типична слика савладарства пошто се савладари представљају с минималним разликама. Овде не само да је дистинкција наглашена формом ореола,<sup>90</sup> већ је сегмент

<sup>85</sup> О томе в. Б. Цветковић, *Манастир Руденице: нови налази*, Жупски зборник 4, 2009, 59–74; исти, *Руденице и Каленић: „двојна“, зрујна или сукцесивна књијорија?*, Саопштења XLI, 2009, 79–98; исти, *The Portraits in Lapušnja and Iconography of Joint Ktitorship*, у: Ниш и Византија XI, ур. М. Ракоција, Ниш, 2013, 295–307.

<sup>86</sup> Уп. А. Вујновић, *Светиозар Радојчић. Живој и дело*, Београд, 2015.

<sup>87</sup> Ч. Маринковић, *Слика ѿдигнуће цркве*, 2007, 155, 194, нап. 213, сл. 173–174; иста, *Књијор са црквом као ликовна ѿредстава књијорског ѿрава*, у: Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, ур. С. Ђирковић, Београд, 2009, 321–334; Т. Стародубцев, *Владар као ѿсредник између ѿданика и неба*, у: иста, Српско зидно сликарство, I, 116–118.

<sup>88</sup> О томе в. Б. Цветковић, *Плашиј српских десјоја*, 551–561.

<sup>89</sup> Д. Војводић, *Владарски ѿрјреји*, 65–72; Т. Стародубцев, *Српско зидно сликарство*, II, 75–80.

<sup>90</sup> В. Svetković, *Christianity and Royalty: The Touch of the Holy*, Byzantion LXXII/2, 2002, 351–353; исти, *Nimbi in the Late Byzantine Art: A Reassessment*, у: Ниш и Византија

неба с руком Божјом приказан само уз деспота. Уместо што се у контроверзне портрете учитава склад у односима између Стефана и Вука, њих треба разумети као одраз стварности – званична представа показује изразиту несразмеру савладарства, која је довела потом до коначног разлаза међу браћом 1409. године, рата и поделе државне територије. У том смислу, изостанак кнегињиног лика и наведени склоп портрета указују да су руденичке фреске вероватно сликане после кнегињине смрти 1405, а свакако до 1408. године.

Овакво резоновање има потврду у симултаном испитивању портрета Лазаревића у манастиру Љубостињи, где су деспот Стефан и Вук насликани на јужном (сл. 11), а кнез Лазар и кнегиња Милица на северном делу западног зида припрате.<sup>91</sup> Старија литература изводи датовање фресака које припадају другом слоју љубостињског живописа у време између 1402. и 1405. године, при чему се узима да су портрети кнегиње Милице и Вука Лазаревића сликани за њиховог живота.<sup>92</sup> Међутим, чињеница да ту кнез нема епитет светитеља и да је кнегиња означена световним именом водила је истраживаче ка другачијим закључцима, па је још Г. Бабић истакла да су кнез и кнегиња у Љубостињи приказани као владари.<sup>93</sup> Систематским изучавањем љубостињских портрета показано је да се фреске могу датовати само у време после смрти кнегиње Милице и да је смисао портрета Лазаревића династички.<sup>94</sup> Додатна истраживања Б. Тодића потврдила су касније датовање љубостињског живописа, чија рана историја, као и у случају Раванице, представља енигму, а такође су подизање овог храма поставила у посткосовско раздобље.<sup>95</sup> Предлог Б. Тодића за датовање живописа у Љубостињи у период после смрти кнегиње Милице и пре погибије Вука Лазаревића заснивао се на одсуству натписа уз Вуков лик, што се иначе често тумачи сукобом између њега и деспота,<sup>96</sup> али при томе нису узете у обзир знатне разлике између Вукових портрета у Љубостињи и Руденицама.

У Љубостињи Вук на глави има принчевски венац, означен је златним ореолом и у рукама носи жезло, чега нема на његовом руденичком лику. Иако се најчешће сматра да је Вуков љубостињски пор-

XIII, ур. М. Ракоција, Ниш, 2015, 91–94.

<sup>91</sup> О томе в. Б. Цветковић, *О династичкој слици Лазаревића и проблему датовања љубостињског живописа*, Саопштења XXVII–XXVIII, 1995–1996, 72–73.

<sup>92</sup> С. Ђурић, *Љубостиња. Црква Усијења Богородичиног*, Београд, 1985, 90–93, 101, 107–108; Д. Војводић, *Владарски портрети српских деспота*, 65–72.

<sup>93</sup> Г. Бабић, *О портретима у Рамаћи и једном виду инвестицијуре владара*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 15, 1979, 162.

<sup>94</sup> Б. Цветковић, *О династичкој слици*, 67–78.

<sup>95</sup> Б. Тодић, *Време подизања и живописања Љубостиње*, Саопштења XXXIX, 2007, 101–115.

<sup>96</sup> *Исио*, 101–115; Т. Стародубцев, *Српско зидно сликарство*, II, 88–93.

трет лишен инсигнија, у поређењу с руденичким то се заправо не може рећи. Ипак, одсуство појаса, орнаменти на огртачу и, посебно, доњој одори, те начин на који држи крстолико жезло (сл. 12), сведоче да је ово Вуков посмртни портрет.<sup>97</sup> Пошто је Љубостињу кнегиња подизала током раздобља када је била регент намесник, потребно је имати у виду да династичка слика у љубостињској припрати својим садржајем одражава то да су оба њена сина део трочланог савладарског тела, што је по свој прилици разлог за укључење Вуковог лика у породичну представу. Међутим, Вуков изглед у целини изведен је према обрасцу светих мученика, одевених као дворјана, јер су чланови небеског двора.<sup>98</sup> У том контексту би се могао разумети изостанак натписа уз његов лик: пошто је пострадао у османлијском заробљеништву, његова смрт „од руке неверника“ била је основ да деспот Стефан омогући пренос Вуковог тела из далеких бугарских крајева и сахрани га у Раваници, што је могло бити и повод за комеморацију Вука као страдалника. Имајући у виду то да се љубостињске фреске с другог слоја основано могу датовати после деспотових успешних бојева 1413. године, Вуков портрет с ознакама узвишеног принца, украшеног ореолом, има пуног смисла у контексту ојачаног положаја Стефана Лазаревића. На овај начин може се разумети и необичан положај крстоликог скиптра у Вуковим рукама, који заправо има облик правог мученичког знамења.

О томе да је Вуков портрет могао бити почетни сегмент стварања његовог култа, додатне основе пружа љубостињска приправа. Познато је да се гробови кнегиње Милице и кесара Угљеше налазе у југозападном углу наоса, док су у припрати само два псеудосаркофага.<sup>99</sup> Новији је постављен у сам северозападни угао, испред портрета кнегиње Милице, па се о намени ове конструкције као њеном новом саркофагу закључује на основу зидне слике на северном зиду из XIX века, на којој је кнегиња још једном приказана. Добро је такође познато да се пред првобитним јужним порталом налази још један псеудосаркофаг (сл. 13), који се у новије време означава као гроб монахиње Јефимије.<sup>100</sup>

<sup>97</sup> Б. Цветковић, *О династичкој слици*, 67–77.

<sup>98</sup> Н. Maguire, *The Heavenly Court*, in: idem, *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, Washington D.C, 1997, 247–258; W. Woodfin, *An Officer and a Gentleman: Transformations in the Iconography of a Warrior Saint*, *Dumbarton Oaks Papers* 60, 2006, 111–143; idem, *Celestial Hierarchies and Earthly Hierarchies in the Art of the Byzantine Church*, in: *The Byzantine World*, ed. P. Stephenson, Routledge, 2010, 303–319; В. Цветковић, *Robes of Light and the 13<sup>th</sup> Century Frescoes in Boyana*, in: *The Boyana Church Between the East and the West in the Art of the Christian Europe*, ed. В. Penkova, Sofia, 2011, 198–214.

<sup>99</sup> С. Ђурић, *Љубостиња*, 57–58; Д. Поповић, *Српски владарски гроб*, 128.

<sup>100</sup> Уп. Ј. Магловски, *Символика кринова на гробу монахиње Јефимије*, *Саопштења XXVI*, 1994, 151–156.

Требало би, међутим, исказати опрез јер идентификација овог споменика као Јефимијиног надгробног знамења не стоји на чврстим основама. Истраживачи су одавно указали на то да је склопљен од делова старог портала јер има исти плиткорелефни камени украс с мотивом крина, као и већи део љубостињске фасадне скулптуре.<sup>101</sup> С друге стране, не постоје археолошки нити епиграфски подаци који би сведочили да је реч о Јефимијиним надгробницима, као ни да под конструкцијом уопште постоји гробница. Најзад, о његовој намени не говори само једна легенда, па његово везивање у новије време не само за Јефимију већ и Милицу казује да су предања непоуздана и погрешна. Имајући у виду потребан отклон од легендарних слојева из најновијег доба, те потребу за исправном терминологијом када је реч о споменицима ове врсте,<sup>102</sup> конструкцију у јужном делу припрате треба оцењивати у категорији кенотафа, који је подигнут у непосредној близини портрета Вука Лазаревића и с култном функцијом. Не би било први ни једини пут да се у том случају срећемо са сведочанствима прекинутог култа о коме нема других трагова.<sup>103</sup>

На крају, нужно је указати на могућност да у богатој средњовековној грађи постоји бар још један оригинални портрет Вука Лазаревића. Када је сестринство манастира Велућа пре више година одлучило да добије публикацију о манастиру, тог тешког подухвата сам се прихватио на позив колегинице Гордане Гаврић. Пошто је историографија о велућкој најранијој историји ослоњена на хипотезе и домишљања, контаминирана у великој мери псеудоисторијским написима,<sup>104</sup> једини начин да се задатак обави представљао је покушај увида у грађу, без ослоњања на постојеће теорије, али узимајући у обзир релевантне радове који показују да Велуће не треба поистоветити с Бучјем.<sup>105</sup> На тај начин остварен је помак у сагледавању архитекту-

<sup>101</sup> Д. Поповић, *Српски владарски гроб*, 128.

<sup>102</sup> Д. Поповић, *Цвeјина симболика и култи реликвија у средњовековној Србији*, Зограф 32, 2008, 69–79.

<sup>103</sup> За категорију прекинутих култова уп. Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Макеоднаца (Историјско-географска расправа)*, Смедерево, 1965, 234–247.

<sup>104</sup> Уп. В. Р. Петковић, *Манастир Велуће. Историја и живопис*, Старица III–IV, 1955, 45–59; Г. Бабић, *Владарске инсигније кнеза Лазара*, у: О кнезу Лазару, ур. И. Божић, В. Ј. Ђурић, Београд, 1975, 68–78; Б. Тодић, *Прилог, бољем познавању најстарије историје Велућа*, Саопштења XX–XXI, 1989, 67–77; Ж. Андрејић, *Живопис Богородичине цркве манастира Велуће*, Зборник Филозофског факултета у Приштини XLII/2, 2013, 329–345; Т. Стародубцев, *Зидно сликарство*, 11–25.

<sup>105</sup> И. М. Здравковић, *Старице из околине манастира Велућа*, Старица н. с. II, 1951, 254; Д. С. Радисављевић, *Покушај убикације цркве Мајини Божје Бучјанске*, Гласник Баштина 47, 2019, 429–442; исти, *Фрагментни монументалне камене илустрације и локалитет Бачвиште у Јасиковици код Трстеника*, у: Крушевац и околина у историји српског народа, ур. У. Тодоровић, Г. Јашовић, И. Бецић, Крушевац, 2019, 31–44.

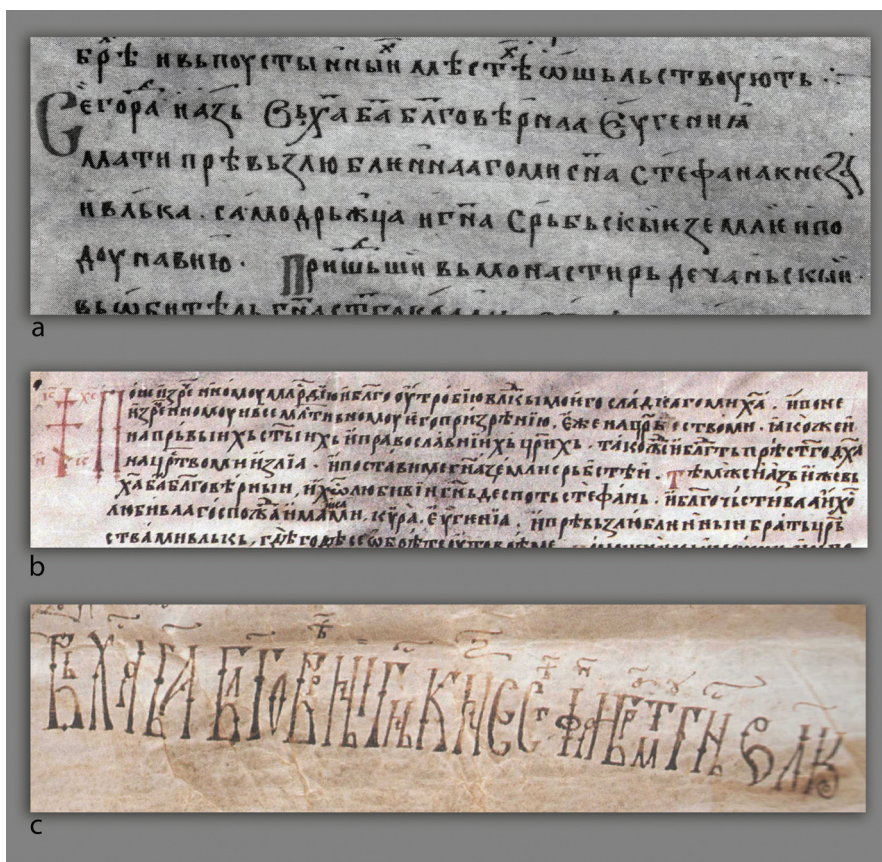


role in the Balkan history of the late Middle Ages, providing long survey of the diplomatic material, epigraphy, archaeological finds, coinage, sphragistics as well as hagiographies, genealogies and chronicles.

The text then refers to the fresco portraits stressing their importance as primary sources which hitherto have not been acknowledged enough. The family portraits in Ravanica are analyzed taking account of the monastery complex as a whole. Due to new insights and neglected sources the portraits are dated 1389 to 1393, when Princess Milica was regent to her minor sons. The overlooked content of insignia, as well as adjacent figures of St Simeon Nemanja and St Paul of Thebes, enable fresh grounds for such a dating. The portrait of Vuk Lazarević in Rudenice is analyzed in context of his joint rule with his brother despot Stefan as coruler, but it proposes the frescoes be dated after 1405 and death of their mother Milica due to specific details in their portrayals reflecting issues of their relationship that led to their discord, civil war, and partition of country. The portrait in Ljubostinja is dated to ca 1413, and explained as the likeness of Vuk Lazarević depicted after his demise in Turkish captivity. Also, it has been hypothesized the portrait is facing a cenotaph intended for establishing the cult of Prince Vuk. The text also makes mention that another portrait of Vuk may exist in Veluće on which the author of the article has been working for some time.

*Keywords:* Vuk Lazarević, prince Lazar, princess Milica, despot Stefan Lazarević, Saint Simeon Nemanja, Ravanica, Rudenice, Ljubostinja, Veluće.





1. а) Повеља кнегиње Милице манастиру Дечани, 1397–1402;
- б) повеља деспота Стефана деспотици монахињи Јевпраксији, 1404/5;
- с) повеља Лазаревића Василијевог пиргу, 1394–1402







3. Печат са повеље деспота Стефана Дубровнику, 1405



4. Покров за мошти кнеза Лазара, Музеј СПЦ, Београд





5. Вук Лазаревић, Раваница



6. Северозападни угао наоса, Раваница



7. Киторски портрети, Раваница





8. а) Свети Јован Претеча, племићи и владари, Руднице; б) Свети Јован Претеча, уништено натписно поље и племићи, Руднице



9. Вук Лазаревић, Руденице





а



б

10. а) Цртеж владарских фигура М. Валтровића из 1874, Руденице; б) Снимак владарских фигура из 1927, Руденице, Народни музеј Београд



11. Портрети Лазаревића, Љубостиња





12. Вук Лазаревић, Љубостиња



13. Југозападни угао припрате, Љубостиња





14. Портрети у наосу, Велуђе



15. а) Вук Лазаревић, Велуће; б) Вук Лазаревић (?), Љубостиња

## ВЕНЦЛОВИЋЕВЕ ПРОПОВЕДИ О ПРАВЕДНОМ ЈОВУ

Међу Венцловићевим обрадама слова црквених отаца на српском народном језику издваја се веома обимно *Слово о њраведном Јову* Јована Златоустог. Оно се налази у зборнику Архива САНУ број 272 у Београду и распоређено је према читањима на Велики уторак, Велику среду и Велики четвртак. Дело је преобликовано са црквенословенског језика на српски народни језик. По свом устројству ово слово представља троделну проповед, са додатним поделама, коју је Венцловић остварио у непосредном обраћању у цркви. Народни језик, са обиљем локализама сремског говора, чини овај састав драгоценим како са језичке, тако и са литерарне стране, оличене у Венцловићевој даровитости да сложене садржаје искаже на поједностављен начин.

*Кључне речи:* Венцловић, Јован Златоусти, *Слово о њраведном Јову*, проповед, прерада.

Познат не само као врстан и плодан писар, Гаврило Стефановић Венцловић био је и преносилац са српскословенског и рускословенског језика на српски народни језик. Сачувани су његови обимни зборници разноврсних дела исписани на народном језику. Највећи број тих дела чине проповеди, за које се сматра да је неке од њих непосредно изговарао, односно читао, окупљеним верницима у цркви. Данас се већина његових рукописа налази у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду. До данас није сасвим расветљено шта је све Венцловић користио као подлогу за додатно обликовање постојећих дела. Један његов зборник из Архива САНУ, са сигнатуром 272, носи наслов *Пенџикости трѣода повчєнїа съ сннѣзарн. Сказѣбанкє из кнѣге зовоцѣын Кљѣтъ*. Са оваквим предоређењем Венцловић упућује на то да је његов рукопис настао коришћењем састава из књиге Јоаникија Гаљатовског

---

\* tomjovan1@gmail.com



*Кључ разуменија*,<sup>1</sup> уз подразумевање њене допуне,<sup>2</sup> као и из пентико-стара, вероватно рукописног српскословенског.

У низу проповеди које је Венцловић унео у свој зборник једна је предвиђена за Цветну недељу и распоређена је од Великог уторка до Великог четвртка. То је *Слово о ѿправедном Јову*, чији се први део налази на страницама 34б–43а, са следећим насловом: *Слово тогож[е] .ѿ. ѿ праведном Јовѡ, кѡ втор[никѡ] велнкы*. Како је реч о низу слова која се на почетку зборника односе на Цветну недељу, важан податак саопштен је у наслову *Слова о Јову* да је оно „тогоже“ друго слово. То свакако упућује на претходно слово чији аутор је исти као и аутор *Слова о Јову*. У наслову претходног слова предвиђеног за Велики понедељак пише следеће: *ѿ светы и великы понедел'никѡ. прѡво слово. из' маргарита иже кѡ светѡих отца наш(его) Іо(а)на архїєписк(опа) кон(стантин)пол(скаго)*. Овакво Венцловићево саопштење потврђује да је за потребе свог зборника користио Златоустово *Слово о Јову* које је пронашао у Маргариту. У дванаестотомним сабраним делима Јована Златоустог, у преводу на руски језик, ово слово унето је у другу књигу шестог тома.<sup>3</sup>

Поред тога што је *Слово о Јову* унео за казивање на Велики уторак, Венцловић је наставке овог слова уврстио за Велику среду и за Велики четвртак. Наслов слова за Велику среду гласи: *Слово .ѿ. кѡ средѡ велнкы. тогож[е]. іоан'на златоуста. за пр[а]в[е]днога іоѡа и налази се на страницама 43б–66а. Део слова за Велики четвртак налази се на страницама 66а–74а уз следећи наслов: *Тогожде. с(в)т(огѡ). Іоанна. слово .ѿ. кѡ четвр'такѡ велнкы*. Овакав модел компоновања веома је сличан смењивању песничких токова са библијским чтенијима каква постоје у Триоду цветном, у који се уводе делови из *Књиге о Јову*.*

Поред Златоустовог *Слова о Јову* Венцловић је имао могућност да користи и једно друго слово посвећено истом старозаветном јунаку, које је такође предвиђено да се чита на Велики уторак, а чији је писац јерусалимски презвитер Леонтије. То слово налазило се у једном српском зборнику XV века Златоустових беседа и других светих отаца у старој и страдалој збирци Народне библиотеке Србије број 1191, на страницама 9а–14а.<sup>4</sup> Овом слову претходило је Златоустово *Слово*

<sup>1</sup> Иоаникий Галятовский, *Ключ разумения, священником, законным и свецим належачый*, Киев, 1659.

<sup>2</sup> Иоанникий Голятовский, *Казаня приданыи до книги Ключ разумения названои*, Киев, 1660.

<sup>3</sup> *Творения святого отца нашего Иоанна Златоуста, Архиепископа Константинопольскаго, въ русскомъ переводѣ*, томъ шестой, книга вторая, С.-Петербургъ, 1900, 910–942.

<sup>4</sup> С. Матић, *Ойис рукописа Народне библиотеке*, Српска академија наука, Посебна издања, књига СХСI, Одељење литературе и језика, књ. 3, Београд, 1952, 42.

о десетї девојака и о ѿокајању и о милосїиши. Такво слово налази-мо у Златоусту цветном с краја XIV века рукописне збирке манастира Дечана број 85 на страницама 21а–26а. Наслов овог слова гласи: Леонтиа презвитера кер(оу)с(а)л(н)дскаго слово о ювѣ. р(е)тено же бысть въ с(в)етин и велнкын вторн(н)к(ь). Садржине Златоустовог и Леонтијевог слова знатно се разликују.

Наводећи Златоустово *Слово о Јову* као извор за проповед, Венцловић је у великој мери преобликовао његову садржину. Као да му није било довољно само ово слово да сачини проповед, те се окренуо и садржини старозаветне *Књиге о Јову*. На то је сам скренуо пажњу после уводног дела слова: „Пише се овако у стародавнашњем Писму, те вели како у оно доби за бабазамана бијаше неки један врли на гла-су бољарин човек, тамо за мором у Авсидској страни, врло имовит.“ Под синтагмом „стародавнашње Писмо“ свакако се подразумева Стари завет са својом *Књигом о Јову*. Да је реч о изузетној особи какав је Јов, Венцловић је на то указао слушаоцима речима да „његов добри и богобојазливи житак... преко врха преходи наше умље и борављење.“ Иако је Јов као човек „био собом ка и остали по свету људи, али з душом својом надвиси вилајетске у оно доби све људе да не бијаше на свету бољега човека од њега.“ Да би појачао пажњу слушалаца за наставак излагања о Јову, Венцловић је користио повремено фигуру зазивања. Тако се срећу следећи облици његовог непосредног обраћања: „браћо“, „брате“, „побратиме“, „о, брате драгојловићу“, „мој драгојло“, „човече“, „христијанине“, „о, драги кметови“. Именице „драгојло“ и „драгојловић“ Венцловић овде не подразумева као властите, већ их користи у придевском значењу од миља за постизање веће непосредности у обраћању. Када се обраћа богатим људима како би их опоменуо да је богатство које сакупљају ради земаљске славе, он за њих има посебне речи: „Молим те, мој драги сребрнице!“ Ако жели да укори, онда се обраћа речима „јаднице“ или „јаднице чемерни“. Код Венцловића постоји свест о непрестаном присуству верника док исписује своје слово. Понекад је његово обраћање лишено употребе израза којима назива присутне, али и тада се подразумева свако од њих као појединац. Тако, када жели да укаже на Јовову изузетност у поређењу са осталим људима, он прибегава донекле драмском и емотивном начину припремања за оно што ће присутни чути: „Јоште већма ћеш се зачудити и рећи: 'Помагај, да како се тако одржа у своме том великом поштењу тај човек међу тим opakим злочинцима, откуд ли про-ниче такав леп пород, какав ли је хубав цвет из тога трња израстао?'“

Као контраст Јововим узорним особинама Венцловић наводи примере библијских личности које су обележене неморалом. У Јововом

окурењу налазили су се „људи безбожни и злочести“. Речима да „Писмо указује корен“ Јову, Венцловић је изложио његов родослов уз наглашавање негативних Исавових страна. Једна од његових особина била је да је са туђим женама „несит био“. Он је „за свачијом кано коњ рзао. Све му нису доста биле.“ Насупрот њему, Јов је био смиран и „с мишљу и оком врло клонио се од тога“, нити се шалио „з девојкама којено су за слободу до удадбе“. Он „ни очију никад повео није к њима, нити се кад нашалио, а камо ли да је загрлио, ил’ му гдекоју пољубио.“ Јовов завет да не погледа у женску особу исказан је на следећи начин: „Залог сам мојим очима задао и не погледнух на девојачки образ, ни јој на њезин стас каква је која струка собом.“ Венцловићево тумачење повезаности чула и осећања своди се на то да „за очима таки срце на грех пође“. Наведени локализам војвођанских говора „таки“, у значењу „одмах“, Венцловић иначе често користи. Неизбежно поређење Јова са Исавом заузима знатне делове *Слова*. Исав у Венцловићевој интерпретацији „не тек што је курваш и ђидија био, него и харамја и крвник к томе бијаше, те и свога брата му рођена Јакова кћаше да убије.“ Он је планирао да после смрти свога оца „улема“ брата. Језгровита мисао да „сваки грех и зло понајпре из памети човеку излази“ потврђује Исавове „бојничке и братомрзеће“ планове.

Насупрот Исаву, Јов је васпитавао своју децу да буду богобојажљиви и да угосте сироте. Својим синовима „учинио је тај адет да обашка не једу, него у комуну да се имаду држати, те свакад на једној софри сви заједно нек се скупљају кад им је време јести, јер у тому се злоба не може заподети ни мрштање, а ни говор злочест друг з другом.“ Они „уједно сви и са својим сестрама у састатку своје скупа јеђаху са својим поштењем.“ Таквог „адета“ Јовова деца држала су се од самог детињства, па све „до онога смртна им часа докле и’ враг не погнави“. Да би слушаоцима појаснио значај оваквог обичаја и навике Јовове деце, Венцловић је то учинио навођењем сликовитих примера са јарком језичком подлогом: „Да знате, јер они нису се то састајали уједно на чисти да проводе међу собом који хедефузлук, шалу, спрдачину, дрпање, игру и свирњу. Сестре су им чисте девојке биле и у поштењу су се тек зарад једнога јела по очиној им заповести сабирали у сродству, не пијанством и с разметањем, него временом једући, пак сваки за своје послове, како и сад што се находи где су многа чељад у скупу те заједно на једноме асталу једу и пију.“

Преузимајући поједина места из *Књиге о Јову*, Венцловић их је оденуо новим рухом и тиме доприносио бољем разумевању окупљених верника. Једно од таквих места доноси низ поређења којима је Јов украшен нарочитим особинама. Он је „кано овца међу вуци, ка’ голуб



међу крагујци, и звезда у црну облаку, ружица у бодљиву трњу, перуника у риту, прониклица правици у злу селу.“ Овако обликовано низање поређења прераста у ритамску одмереност какву имају библијски стихови, само уз ново усаглашавање са народним језиком.

Кроз све делове *Слова о Јову* које је Венцловић унео у зборник постоје велике дигресије у којима су унете парафразе из старозаветних и још чешће новозаветних књига. Такви делови намењени су поуци окупљеним верницима када је реч о одређеним богословским питањима и кључним моралним основама хришћанства. Целине у којима се излаже о Јову често су несразмерно краће у односу на друге тематске садржаје који их прате. Тако када Венцловић жели да проговори о поимању човека према мишљењу древних филозофа, он користи прилику да покаже путем контраста куда води непридржавање хришћанских назора: „Човек је под ништо на свету. И јест то тако, ко је бездушац, злица и безобразник и прождрлица, саможивац, калмазар, једна тек беседљива животиња на свету што квари лебац и мршина. Ал’ те се речи пресецају и замучкавају од филозофа за права човека, него пак пише се, човек је, вели се, без покора прав, истинит, клони се далеко од свака зла посла и опаке ћуди, јер заисто ко није у таквој правици засведочен, тај нити је човек, него једно марвинче ако му и које феле био християнин ли, ко ли, а он погано се живи безбожно и у злоби борави по християнском закону се не држи, посте не пази, пијанчује и на вољу трбуху пушта, лежи, лењи се. Откуд би могао така човек се и називати, него што говедо говедо.“ Сви ови поучни делови, у ширем значењу, стоје у вези са казивањем о Јову и о његовом истрајавању у свим невољама које су му нанете.

Најприсутнији контраст на коме израста Јовов лик тиче се паралеле са ђаволом, као оличењем зла и као носиоцем искушења према Јову уз Божију дозволу. Желећи да истакне божанско надахнуће код човека и погубан утицај ђавола на људске поступке, Венцловић то исказује контрастно: „Штукне нам што на ум добро учинити, то велимо ’Бог нам рекао и заповедио учинити’, штукне ли у памети на зло, ваља нам се сећати да је то о ђавола на ум пало.“ Према свему што је сазнао из древних извора, најпре из *Књиге о Јову* и *Слова о Јову*, Венцловић је ђаволу придао следеће атрибуте: „шугавац, паникач, ковалајџија, одпадник, злом оговорник, мусевеџија, продајник а враг, пакостник, злотвор и штеточина, ђаво, просто име то је.“ Поред тога, незаобилазно је и подсећање на првобитни грех који су Адам и Ева починили док су били у рају. О тадашњој ђаволовој превари проговорено је овако: „Још испочела је то вражији посао. Тако је к човеку изнапре Бога у рају облагао кад му рече да једу од онога забрањена дрвећа. ’Зна он’, рече то,

’да кад ако од њега окусите, онакви ћете бити многознали бози аки он сам што је. Зато вам и забрани не јести ш њега воћа.’“

Долазак ђавола Јову како би му напакостиио, Венцловић је описао са посебном живошћу. У првом покушају да Јову пољуља веру ђаво је смислио следеће: „Дође к Јову у дом тај му хабар донесе: ’Господару’, рече, ’воловски по избору парови у пољу су орали и на близу скотне магарице пасле су. Пак однекуд допадоше четници те све широм запленише и отераше, а твоје слуге, пастире и ораче изсекоше, само ја један остадох те дођох да ти кажем што се учинило.’“ То је по Венцловићу била „прва стрела му на праведнога и врлога подносника стрпећа Јова“, који „супроћ тога диже штит свој до Бога, праву веру, да га баш до краја неће тако оставити ни га пометнути, с чимно се све вражије ватрене стреле могу погасити.“ Јов притом „ка крути дирек непокренут обстаја са својом добром натуром“.

Како би поткрепио уверење о ђаволу као подстрекивачу на зло, Венцловић се позива на речи апостола: „Апостол проведцао је вражије хитленство, те рече: ’Браћо, не да не знамо његово лукаво измишљавање и сплете замрсне многе на свраћање људско з Божијег пута, туштене су му споне и препетице снаходне.’“ Киван што није успео да поколеба Јова, ђаво се оправдава у чему је погрешио: „Ја стрелих, нисам добро нанишанио да лепо право згоди, те на страну ми одлети хитац.“

Други покушај ђавола да Јову учини нову пакост наговештена је дојавом да је ватра пала с неба и сажегла Јовове овце. Ишчекивање како ће Јов поднети такав губитак пропраћено је ђаволовим размишљањем: „Еда може то рећи да су који виђени душмани одзгор клали огањ и доле су га спуштали.“ За Јова није необично што је муња стигла са неба те одговара ђаволу: „Те које је то чудо што је огањ с неба спао? То се доста пут згађа од намере, како ли. Муња често сева и тресак удара. Где згоди, да згоди, а ако ли је и само то Божије попуштење било, хвала му на свему.“ Сажижане својих оваца небеском муњом Јов доживљава као Божију вољу да тиме сам себи принесе жртву. Јова не тиште стреле које долазе споља, већ оне унутарње: „Не досађују ми у томе ништа шумске стреланице споља под затвором Божијим у страху ми борављећи, то већма ме боду изнутра Божије стреле, јерно силовите су Господње стреле, по Давидову прорицању, изоштрене.“ За Јова „с отим Божијим стрелама душа се боца“.

Трећи ђаволов удар на Јова још је страшнији, јер му је поморио децу. Венцловић је то исказао на лирски дирљив начин: „Поче му са стабла гране одламати. Помори децу врлога подносника, збира воће да обрижи башчохана.“ Ђаволов изглед скрушености када као гласоноша, тј. *улак* долази Јову да му саопшти страшну вест, Венцловић дочарава

низом израза којима је постигнута уверљивост ђаволових речи: „Дође пред Јова улаком, спуштен, стуљен, пуне очи суза, кроз плач једва изговарајући рече: ’Твоји синови и кћерце хубаве бијаху сви уједно скупа на части код брата им старијега. Кад започеше јести и пити, онда тек изненада духну из пустиње халовина, те свали сву кућетину, стропошта се и паде на твоју дечицу и помреше.’“

Пошто није успео да порази Јова, ђаво се надао да ће уз помоћ Јовове жене постићи свој циљ. Венцловић прави поређење са ђаволовим учинком преваре у рају када је успео да убеди Еву да наведе Адама на преступ. Како се Јов показао непоколебљивим пред ђаволом, Венцловић паралелу са Адамом образлаже овако: „Тамо у рају нађе [ђаво] поводна Адама за Евом, него овде не намери се на Адама, ама на тврда адаманта. Другу Еву мазлицу пронађе, али здружна Адама не здеси.“ Јовова обазривост према ђаволовом преобликовању учинила је да и у речима своје жене „прознаде по речи да је то исти онај ђаво што је у рају из змије говорио превару Адаму и Еви. Сад опет увукао се био у жену те из ње лаје.“ Венцловић напомиње да се то Јововој жени догодило јер се „обезумила и будаласту му реч донесе“. Уз то, он поучава да „ко се свакад Бога не сећа, томе и речи неваљале излазе из уста му шупљоглаве.“

У последњем одељку *Слова о Јову* Венцловић је укратко сумирао шта је у претходна два дана казивао убеђујући да је и то мало да би се исказало све шта би могло о овом праведнику. Хиперболично је нагласио да не постоји ико, ма колико говорљив био, „да се сит наговори“ о Јову и да „сву своју хитљену беседу ... обједанпут“ изговори, јер „краја му се не може наћи, свакад опет још о трагу кусур остаје“. Поучним освртом на Јовова страдања настојао је да покаже да је овај трпељиви праведник кроз све губитке од Бога вишеструко био награђен. Да би то сликовито дочарао, опет је прибеглао метафоричном начину језгровитог казивања, које је морало оставити снажан утисак на слушаоце. Јов је „све своје добро једним махом погубио и није да је погубио, него ли још више с оте штете придобио. Сву лепоту изгуби, врли корен оста му честир с родом наспоран. Свирајка му се здрузга, али мајсторија свирања у њему оста. Посануше заперци, добра лоза не увену. До инлука се лиши, ал’ доброг радења му о души не одлучи се. Одметну свој миљак кано Прекрасни у Јегипту Јосиф своју хаљину са себе у руке хороспији жени, зло подносећи, не вајкаше се, поднашат не тужаше, нит се што надимаше.“

Полазећи од става да Бог праведно гледа на сваког човека, Венцловић увиђа да људи не чине тако једни према другима, већ се опредељују према сталешким и другим односима како ће се понашати:

„Нисмо ли ми сви једнако и од једне матере Богом саздати? Ако слуга му био, ако господар, све једнако он људе смишљајући му држаше. Зато даваше и равно сваком и за тужбу одговарање. Ал’ ми, браћо, мало се нас находи те ћуди, него да би зашто на слугу ли, ил’ му видимо кога поерђава човека, таки са злом набрекнемо на њега и с укоризном протерамо га од себе. Зато ако се чудиш Праведному, сам себи зазири, мотри се какав си, такви се находи, те да не речем ако слуга дође пред њега, него и мало снижи, а право му што рекне и не свиди му се за њега реч, то кано безобразна што се барабари ш њиме, заусти га и рекне му: ’Иди одатле! Нут то човека и беседе му! Те јоште смиш предамном беседити.’ Кмета и господара за беседу и праву сиромашку развраћаш с укором. Узми се у памет, човече, што чиниш? Земља си, што се грдиш толико и дмеш ка мехур на кишној локви?“

Венцловићево интерпретирање Јовових речи има призивак казивача који користи лексику тзв. „простог“ народа. Ево како Јов говори о збрињавању сиротих и убогих: „Сваком су тужну и брижљиву злу и добру госту и путнику невољну моја врата отворена. И пак од стрига вуне моји’ оваца згрејаше се сиромашке плећи. На сокак никад нисам с празном руком пошао. Удовице ме излагосивљаше, сиротињскам отац. Ни слуге ми не расцветелих. Свачију парницу разбих.“ На другом месту сличним речима Јов изнова говори о својим добротинама: „Свакој сироти сам био меште оца и меште мужа сиромашним удовицам, сваку парницу размрсих и неправу утрнух.“ Низ примера Венцловићевог упрошћавања насталог преношењем са српскословенског или рускословенског на народни српски језик говоре у коликој мери је успео да постигне зрелу речитост и сликовитост, за какву се читав век касније залагао Вук Стефановић Караџић. Као да су се два Стефановића-Венцловића наша на истом пољу показујући лепоту и снагу непатвореног језичког блага свог народа. Неочекивани спојеви речи Венцловићевог говора, уз мешавину са црквенословенизмима, турцизмима, понекад са германизмима и хунгаризмима, и надасве локализмима, сведоче о његовом захватању живог језика какав се у то време могао чути на ширим просторима где је живео српски народ.

Томислав Ж. Йованович

## ПРОПОВЕДИ ВЕНЦЛОВИЧА О ПРАВЕДНОМ ИОВЕ

### Резюме

Среди обработок слов святых отцов, выполненных Венцловичем на сербском народном языке, выделяется весьма пространное *Слово о праведном Иове* Иоанна Златоуста, дошедшее до нас в сборнике Архива Сербской Академии наук и искусств, № 272. Слово было предназначено для чтения в Великий вторник, Великую среду и Великий четверг. Эта проповедь является обработкой и переводом с церковнославянского языка на сербский народный язык. Ее деление на три части, с дополнительным членением, Венцловичем было произведено в прямом обращении в церкви. Благодаря народному языку, изобилующему локализмами говора Срема, это сочинение ценно и в языковом, и в литературном отношении, будучи проявлением особого дара Венцловича простым способом передавать сложное содержание.

*Ключевые слова:* Венцлович, Иоанн Златоуст, *Слово о праведном Иове*, проповедь, обработка.



## ЗНАЧЕЊЕ И НОРМАТИВНИ СТАТУС ЛЕКСЕМА Ц(Ј)ЕЛИВ, Ц(Ј)ЕЛИВАТИ И Ц(Ј)ЕЛОВ, Ц(Ј)ЕЛОВАТИ

У раду се говори о значењима и употребној вредности лексема *ц(ј)елив*, *ц(ј)еливаџи*, *ц(ј)елов*, *ц(ј)еловаџи* и, у складу с тим, о њиховом нормативном статусу, као и о статусу и начину обраде у дескриптивним речницима српског језика.

*Кључне речи:* *ц(ј)елив*, *ц(ј)еливаџи*, *ц(ј)елов*, *ц(ј)еловаџи*, семантика, архаизми, покрајинизми, сакрална сфера употребе, профана сфера употребе, дескриптивни речници српског језика.

0. Познато је да се у дескриптивним речницима српског језика посебним ознакама обележава временски, територијално, историјски, стилски или на неки други начин маркирана лексика (*арх.* = архаично, *засџ.* = застарело, *исџ.* = историјски, *џокр.* = покрајински, *вулг.* = вулгарно, *ир.* = иронично итд.). Тим ознакама се, између осталог, одређује статус обележених лексема у односу на савремену књижевнојезичку норму. Које ће речи ове врсте и у којој мери бити заступљене у речницима савременог српског књижевног језика зависи од концепције речника. Најсвеобухватније наше лексикографско остварење *Речник срџскохрваџског књижевног и народног језика* – Речник САНУ<sup>1</sup> конципиран је као тезаурус, речник који обухвата целокупну лексику и књижевног и народног српског језика од Вука до данас и стога је у њему нашао место велики број лексема ове врсте. Међутим, таква лексика, уколико се нашла код неког истакнутог писца, у истакнутом делу или је одомађена у разговорном књижевном језику, заступљена је, свакако у мањој мери, и у другим

\* stijovicr@yahoo.com

<sup>1</sup> *Речник срџскохрваџског књижевног и народног језика*, Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, I–XXI, Београд, 1959–2019.

нашим лексикографским остварењима – *Речнику српскохрватскога књижевног језика* (у даљем тексту РСМ)<sup>2</sup>, *Речнику српскога језика* (надаље РСЈ)<sup>3</sup>, *Речнику савременог српскохрватског књижевног језика* М. Московљевића (даље МР)<sup>4</sup>. Предмет овога рада јесу лексеме *ц(ј)елив*, *ц(ј)елива̄и*, односно *ц(ј)елов* и *ц(ј)елова̄и*, које су се као део богословског дискурса, а и књижевних остварења и народних говора, нашле у свим дескриптивним речницима српског језика. Циљ овога рада је да утврди значење и нормативни статус ових лексема и размотри начин њихове обраде у дескриптивним речницима српског језика.

0.1. РСМ лексему *ц(ј)елив* квалификује као застарелу и упућује на *ц(ј)елов*, а *ц(ј)елов* семантизује стилски неутралном лексемом 'пољубац'. *Ц(ј)елов* се на исти начин дефинише у РСЈ, али уз квалификатор арх.(аизам), а *ц(ј)елив* се не наводи. Глагол *ц(ј)елова̄и* оба речника упућују на глагол *ц(ј)елива̄и*, који дефинишу са 'да(ва)ти целов, (по)љубити', без квалификатора, што значи да га третирају као савремену лексему, неутралну, стилски немаркирану и семантички истоветну с глаголом *пољубӣи*:

Марица ... *целива* све *иконе* на *дверима* ... и тек онда ми приступи (И. Секулић, РСМ). Мати скупи *обрве*, *погледа* ме ... и пружи ми *руку* да је *целивам* (В. Петровић, РСМ). Ти хоћеш да те увијек *целивам*, *придигне* главу *Даринка*, па га *пољуби* неколико пута (Е. Кумичић, РСМ).

Да се ове две лексеме у РСАНУ и у РСМ посматрају као синоними потврђују и дефиниције глагола *љубӣи*, у којима се после описног дела наводи глагол *целива̄и* (примерима се не потврђује сакрална употреба, типа *љубӣи икону* или сл.). У РСЈ се дефиницији глагола *љубӣи* не додаје *целива̄и* као синоним већ само као испоређеница. Глагол *пољубӣи* се илуструје примерима: *пољубӣи жену* и *пољубӣи икону*.

Вук Караџић у *Рјечнику*<sup>5</sup> доноси екавску и ијекавску варијанту лексема *целив*, *целивање* и *целива̄и*, дефинише их са 'пољубац', 'љубљење', 'љубити' и илуструје примерима из профане сфере:

<sup>2</sup> *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–III, Матица српска и Матица хрватска, Нови Сад – Загреб, 1967–1969 и IV–VI, Матица српска, Нови Сад, 1971–1976.

<sup>3</sup> *Речник српскога језика*, Матица српска, Нови Сад, 2018<sup>3</sup>.

<sup>4</sup> М. Московљевић, *Речник савременог српскохрватског књижевног језика с језичким саветником*, Београд, 1990.

<sup>5</sup> Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник испуначен њемачкијем и латинскијем ријечима*, 1852.



Чести пути губе *целиве*. Без *целива* и грљења. Ал ми волиш сабљу *целиваџи*. *Целива* је у бијело лице.

1.0. У преводу Новог завјета<sup>6</sup> Вук употребљава лексеме *цјелив* и *цјеливаџи* у значењу 'пољубац' и '(по)љубити' (заменујући њима црквенословенске лексеме *лобзаніе*, *лобзаџи*, *облобызаџи* и вишезначни глагол *цѣловаџи*, онда када се употребљава у значењу 'целивати').<sup>7</sup>

Јуда! зар *цјеливом* издајеш сина човјечијега? (Лк 22, 47). Поздравите један другога *цјеливом* светијем (Рим 16, 16). А кад је још подалеко био, угледа га отац његов, и сажали му се, и потрчавши загрли га и *цјелива* га (Лк 15, 20).

Глагол *љубиџи* Вук у Новом завјету користи само у значењу 'волети', односно 'веома ценити, уважавати':

Јер отац *љуби* сина, и све даде у руке његове (Јн 3, 35). А ја вам кажем: *љубиџе* непријатеље своје (Мт 5, 44).

1.1. У преводу Новог завјета Светог архијерејског синода Српске православне цркве<sup>8</sup> користе се и лексеме *цјелив*, *цјеливаџи* и *ѿољубац*, (*ѿо*)*љубиџи*. Примери показују да се лексеме *цјелив*, *цјеливаџи* користе онда када се жели исказати осећање посебног духовног пијетета:

*Цјелива* ми ниси дао, а она, откако уђе, не преста *цјеливаџи* ми ноге (Лк 7, 45). И *цјеливаше* ноге његове (Лк 7, 38). Поздравите један дру-

<sup>6</sup> *Нови завјей госїода нашега Исуса Хрисїа*, прев. Вук Стефановић Караџић, Београд, 1974.

<sup>7</sup> Лексема *цѣловаџи* у црквенословенском језику значи, пре свега, 'поздрављати', затим 'опростити се с неким', а у извесним контекстима има и значење 'љубити (додиром уснама)' – значење које је примарно изражавано лексемама *лобзаніе*, *лобзаџи*, *облобызаџи*, али је последњи поздрав умрломе искључиво *ѿослѣднее цѣлованіе* (С. Петковић, *Речник црквенословенскога језика*, Сремски Карловци, 1935).

<sup>8</sup> *Свешїо ѿисмо. Нови завјей*, превод Комисије Светог Архијерејског Синода СПЦ, Београд, 2014. Свети Синод је приступио поновном преводу Новог завјета зато што се Вуков одликовао непрецизношћу и грешкама у значењу, проистеклих из недостатка Вуковог богословског образовања, а и зато што је за век и по, колико је прошло између два превода, дошло до промена у језику, и то највише у лексици и синтакси. Настојало се да превод буде што је могуће више лексички и стилски веран Вуковом. Задржан је узвишени библијски стил и ритам Вуковог казивања, као и Вукова лексика где год је то било могуће. Морале су, међутим, бити замењене оне лексеме које су савременом читаоцу постале тешко разумљиве или сасвим неразумљиве, као и лексеме које имају дијалекатски фонетски лик. Промењене су и лексеме које делују сувише народски, упрошћено, које припадају разговорном језику и нижем стилу, а непристојне и грубе речи замењене су примеренијим. Више о овоме в. Р. Стијовић, *О лексици Синодовог ѿревода Новог завјейа у односу на лексику Вуковог ѿревода*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику LVII/1, 2014, 69–81.

гога *цјеливом* светим. Поздрављају вас Цркве Христове (Рим 16, 16). Поздравите једни друге *цјеливом* љубави (1Петр 5, 14).

Када та димензија изостаје, јавља се глагол *ѿољубиѿи*, односно именица *ѿољубаѿ*:

Угледа га [блудног сина] отац његов и сажали му се, и потрчавши загрли га и *ѿољуби* (Лк 15, 20). Јудин *ѿољубаѿ* (Мт 26).

1.2. Ова разлика нарочито долази до изражаја у Јеванђељу од Луке, у сцени када Јуда издаје Исуса Христа. Стихом „И приближи се Исусу да га *ѿољуби*“ (Лк 22, 47) наговештава се да Јудин *ѿољубаѿ* није израз љубави, није *целив*, а стихом који следи „Јудо, зар *цјеливом* издајеш Сина Човјечијега?“ (Лк 22, 48) сугерише се да не би требало да постоји *ѿољубаѿ* који није *ц(ј)елив*, да форма и суштина морају бити подударне.

Ова семантичка компонента – осећање дубоког поштовања, изузетног духовног пијетета – садржана је у дефиницији глагола *ц(ј)еливаѿи* у МР: (2) ’додирнути устима икону, крст и другу светињу у знак побожности, поштовања’. У оквиру првог значења, Московљевић истиче синонимски однос са лексемом *љубиѿи* (’љубити уснама у знак љубави’), ослањајући се, по свој прилици, на примере из књижевноуметничких дела – Б. Станковића и др. (в. ниже).

1.3. Лексеме *ц(ј)еливаѿи* и *ц(ј)елив* део су и етикецијске формуле у епистоларном дискурсу:

*Целивам* (не: љубим) Вашу свету десницу (завршна фраза у писму упућеном архијереју): *Целујући*<sup>9</sup> Вам архијерејску десницу... (Вук, Преписка, књ. 6, 254; књ. 7, 458). Ми упућујемо братски *целив* Вашем Блаженству (Гласник СПЦ, ЕК).

Али: „*Љуби вас* (не: *целива вас*) ваша мајка“.

Према савременој грађи и РСЈ, икона се може и *ц(ј)еливаѿи* и *ѿољубиѿи* (уцрквењени верник ће казати само: „Ишли смо да *целивамо* икону“, али ће детету рећи и: „*Пољуби* икону“; пример из Грађе: „Опрости се с попом ... *ѿољуби га* у руку и пољубаѿ притврди челом“ (С. Ћоровић).<sup>10</sup>

<sup>9</sup> Вук Карацић у *Рјечнику* не доноси глагол *целоваѿи*, а под *целиваѿи* наводи презентске облике *целивам* и *целујем*. Из тога произлази да је и облик *целујући* посматрао као глаголски прилог од *целиваѿи*.

<sup>10</sup> Исту реченицу М. Пупина два преводиоца су превела на различите начине – један (Милан Јевтић) употребивши глагол *целиваѿи* (икону), а други (нема информације о преводиоцу) *ѿољубиѿи* (икону): „При повратку, свратисмо у цркву, *целивасмо* икону

Међутим, фотографија се може само *пољубити* без обзира на то колико смо волели и поштовали онога ко је или онога што је на фотографији.<sup>11</sup> Такође се може рећи и *ц(ј)еливати* и *пољубити* *покојника*,<sup>12</sup> али само *ц(ј)еливати* *мошти*.<sup>13</sup>

1.4. Лексема (*по*)*љубити* јавља се у фразеологизмима: *пољубити* *пастос* 'пасти на под или бити оборен на под', *пољубити* *враћа* 'не наћи никога код куће' (РСАНУ и РСЈ, под врата изр.), *пољубити* *паставити* 'оканити се, оставити се нечега; оставити нешто', *љуби га (је) мајка* (понекад ир.) – 'устаљени израз за изражавање поноса, задовољства, нежности', *љубим те* 'израз за појачавање неке молбе': „Љубим те, отрчи да ми купиш хлеб“; „Немој га грдити, *љубим те*“ (РСАНУ), завршна, колоквијална фраза у кореспонденцији: „Љуби те твоја Мара“, поздрав *љубим руке* (данас заст.) којим се јавља млађи старијем, мушкарац жени и др. Ни у једном од ових израза није могућа замена лексемом *ц(ј)еливати*.

У РМС и РСЈ под одредницом *пољубац* забележени су изрази *Јудин пољубац* – 'издајнички поступак под маском пријатељства' и *пољубац мира* 'чин измирења давањем пољупца', али се не наводе примери *Јудин ц(ј)елив* и *ц(ј)елив/ц(ј)елов мира*, мада они постоје у теолошкој терминологији.<sup>14</sup>

1.5. Изведенице потврђене у изворима односе се искључиво на сакралну сферу: именица *ц(ј)еливача* је 'икона која се целива, која је изложена за целивање': Срмом оковане *иконе целиваче* ... необично су светлוצале (С. Ћоровић, РМС) (РСЈ); придев *ц(ј)еливаћи* значи 'који је намењен целивању, који се целива': Сеоске бабе окитише *целиваће иконе* (М. Шапчанин, РМС), *целиваћа икона* ... (у војв.) 'икона која се на дан онога свеца, који је на њој намолован, намјести у јутру напред цркве, те је људи цјелују' (Вук, Рј.) (РСЈ); у савременој грађи потврђен је облик глаголског прилога садашњег времена *целивајући* у функцији

нашега свеца и Светога Саве“ (М. Пупин, Са пашњака до научењака, ЕК). „Враћајући се кући свратисмо у цркву где сам *пољубио* икону свог заштитника св. Саву“ (Исто).

<sup>11</sup> „Мајка [је] ... *пољубила* фотографију брутално убијеног сина“ (<https://www.youtube.com>). Тако и: „Током инаугурације трочланог председништва БиХ *пољубио* [је] (неће се рећи: *целивао* је) *заставу* Републике Српске“ (<https://informer.rs>).

<sup>12</sup> „Сви су *љубили* *покојника* који је умро од ковида“ (<http://www.vesti-online.com>). „Када се опело заврши, најпре родбина, а затим сви остали *целивају* *покојника*“ (<http://www.pravoslavnikalendar.rs>).

<sup>13</sup> „Велики број верника и гостију јуче је прилазило кивоту да *целива* *мошти* деспота Стефана“ (Политика, ЕК). „Посетиће и Острог, где ће *целивати* *мошти* светог Василија Острошког“ (РТС, ЕК).

<sup>14</sup> В. А. Добрић, *Српско-енглески и енглеско-српски теолошки речник*, Београд, 2008, 138.



али и онда када се значењски могу изједначити са лексемама *љољубац* и *(љо)љубиџи* (у свом основном значењу) (б):

**ц(ј)елив:** (а) Краљ му пружи руку на *цјелив* (Ј. Игњатовић, Грађа). Старац бризну у плач, приђе му и пружи руку на *цјелив* (С. Матавуљ, РМС). Трећи начин братимљења чињен је без икакве формалности, самијем *цјеливом* (С. Дучић, Грађа). (б) Усне [им се] шљубише. А прионуше им у дуг *цјелив* (Л. Лазаревић, Грађа). Рукама ме загрлила, вила госпођа, Слађи ми је *цјелив* дала, слађи од меда (НПј., Вук). Не мичу се уста с устах – *цјелив* један ноћи ц’јеле! (П. П. Његош, Грађа).

**ц(ј)еливаџи:** (а) Јеси ли, Јело, *целивала* мајку? (Ј. Веселиновић, Грађа). Прође он поред мајке да је *целива* у руку и у раме (Р. Петровић, ЕК). До земље се клањам и као син *целивам* твоју плодну земљу, донска степо, натопљена козачком крвљу (превод: Тихи Дон, ЕК). (б) Медна ми уста кажу / жива ми цано била / *Цјеливај* ме шњима (Вук, НПј.). *Цјелива се* с њоме четири пута (В. Врчевић, РЈА). Руке шире, у грла се грле, у бијело *цјеливају* лице (Вук, НПј.). Сладак глас као прво девојачко миловање и *целивање* (Б. Станковић, Грађа).

**ц(ј)елов:** (а) Носи собом и овај *цјелов* ... да те грије, да се спомиње! (И. Војновић, Грађа). Он обаспе врућим *цјеловима* ... руку часнога старца (Ј. Краљић, Грађа). (б) Камо они слатки *цјелов* што ти некад дах? (Вук, НПј.). У *целову* ти презреле брескве сласт (М. Настасијевић, Музичке драме). Кад сунце *целов* даје ружи (М. Бојић, Грађа).

**ц(ј)еловаџи:** (а) Свете њене стопе *цјеловао* (С. М. Сарајлија, Грађа). Слатка мати, пресвето души мојеј име, гди си, да *целујем* стопе ногу твоји (Доситеј, Грађа). Прекрсти се, па *целуј* мајку земљу (Ј. Веселиновић, Грађа). Тај господин дође у цревљара, те му руку *целова* (И. Стојановић, Грађа). (б) Погледала на рукама, / Насмјенула се, / Пак притрча брже к мене, / Триш ме *цјелова* (Вук, НПј.).

2.2. Стара словенска (и општесловенска) реч *цѣловаџи* (\*сѣлъ = цео)<sup>17</sup> са првобитним значењем 'поздравити некога, пожелети му да буде здрав, цео', праћена хришћанским обичајем љубљења при поздрављању, развила је у многим словенским језицима значење 'додиривање уснама као знак љубави, пријатељства, поздрава, љубити'. У том значењу се задржала и у српским народним говорима. С. Тројановић наводи: „У Црној Гори каже се место обичног *љубиџи* баш *целиваџи* и обичног човека (Трој. 7). То потврђује и Вук у *Рјечнику*. У лужничком крају је забележено: „Ако си невеста не *целивуј* свакога“ и „Затекал ји у плевњу

<sup>17</sup> *Этимологический словарь славянских языков*, Москва, 1976.

где *се целивују*“,<sup>18</sup> а у Јабланици: „*Исцелива* дете па отиде плачећим“. <sup>19</sup> РМС доноси и покрајинску лексему *ц(ј)елиӣти* са значењем 'дати целив, пољубити (обично икону или старијега у руку)': Ето ти га [лажног цара Шћепана Малог] ту, пак га ти најпрви *цели* у руке (С. М. Љубиша, РМС). У грађи за Речник САНУ такође се налазе потврде за овај глагол, углавном С. Митрова Љубише. Доноси га и Вук Карацић у *Рјечнику*, уз напомену да се употребљава у Боки. Глагол *ц(ј)елнуӣти* 'дати (неком) кратак целов, пољубац, једанпут пољубити' РСЈ карактерише као архаизам, али како он живи и у народним говорима, могао би се квалификовати и као покрајинизам: „Ето ти га лети узбрдице, да се загрлимо и *целнемо* у јуначко лице“ (В. Вукас, Грађа). У говорима призренско-тимочке дијалекатске зоне забележена је именица *целивка* 'пољубац'.<sup>20</sup>

Потврда за постојање лексема *ц(ј)елив* и *ц(ј)еливаӣти* у овом значењу у народним говорима јесу и фразеологизми које они остварују:

Вук, НПосл.: Лајавој секи *цјеливи* ријетки. Чести гости *целив* губе. Чести походи *целив* губе. Чести пути губе *целиве*. Чести *целиви* губе љубав. Боље се с чоком побити него с рђом *целиваӣти*. НПосл. РЈА: Која рука може посјећи, ваља је *цјеливаӣти*.

Може се закључити да лексеме *ц(ј)елив*, *ц(ј)еливаӣти*, *ц(ј)елнуӣти* у значењу *пољубац* и (*по*)*љубӣти* немају општеупотребну вредност, нису одлика савременог књижевног језика (осим у појединим књижевним делима употребљеним као стилско средство). Њих као део лексичког фонда појединих народних говора, као и неких писаца старијег периода нашег књижевног језика вуковског типа, треба третирати као покрајинске, односно застареле семантичке реализације.

2.3. Из свега изнетог може се закључити да лексеме *пољубац*, (*по*)*љубӣти* (у свом основном значењу) и *ц(ј)елив*, *ц(ј)еливаӣти* у савременом српском језику имају исто значење, али различито поље употребе – (*по*)*љубӣти* се остварује у профаној комуникацији, а *ц(ј)еливаӣти* у сакралној. (*По*)*љубӣти* је лексема стилски неутрална и шире употребне вредности (*пољубӣти* је могуће и *жену* и *икону*, а *целиваӣти* – *крсӣ*, *икону*, *мошӣти*), јавља се у колоквијалним изразима, у којима не може бити замењена лексемом *ц(ј)еливаӣти*. Глагол *ц(ј)еливаӣти* је, пре свега, теолошки термин и емоционално-експресивно марки-

<sup>18</sup> Љ. Ћирић, *Речник говора Лужнице*, Српски дијалектолошки зборник LXV/2, Београд, 2018.

<sup>19</sup> Р. Жугић, *Речник говора јабланичког краја*, Српски дијалектолошки зборник LII, Београд, 2005.

<sup>20</sup> А. Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*, Српски дијалектолошки зборник I, Београд, 1905, 370, Ј. Динић, *Тимочки дијалекатски речник*, Београд, 2008, 877; Љ. Ћирић, *Речник говора Лужнице*, 1111.



рана лексема. Њиме се исказује, и у сакралној употреби, и у профаној, пре свега у оквиру књижевних остварења, осећање дубоког поштовања, посебног духовног пијетета. Разлика између именица *ѿољубац* и *ц(ј)елив/ц(ј)елов* такође је у сфери у којој се остварује комуникација – профаној или сакралној. Однос потпуне синонимије са лексемама (*ѿо*)-*љубиѿи* и *ѿољубац*, који постоји у народним говорима, као и код неких писаца старијег периода, није одлика савременог српског књижевног језика и треба га третирати као покрајинске, односно застареле семантичке реализације.

Све ово се мора узети у обзир при лексикографској обради ових лексема како би се одговарајућим ознакама обележила терминолошка, стилска, територијална и временска маркираност појединих њихових значења.

*Rada R. Stijović*

THE MEANING AND NORMATIVE STATUS OF LEXEMES  
'C(J)ELIV', 'C(J)ELIVATI' AND 'C(J)ELOV', 'C(J)ELOVATI'

S u m m a r y

This paper concerns the meaning and normative status of lexemes *c(j)eliv / c(j)elov*, *c(j)elivati / c(j)elovati*. In normative dictionaries of Serbian they are defined as 'kiss' and 'to kiss'. Some dictionaries do not include the noun *c(j)eliv*, and they treat *c(j)elov* as an archaism.

The author concludes that the lexem (*po*)*ljubiti* (in its primary meaning) and *c(j)elivati* have the same meaning, but a different sphere of usage in contemporary Serbian – (*po*)*ljubiti* is realised in profane communication, whereas *c(j)elivati* is used in religious contexts. (*Po*)*ljubiti* is a stylistically neutral lexeme and has wider use parameters – one can 'kiss' (*(po)ljubiti*) both a photograph and an icon, but one can't 'kiss' (*c(j)elivati*) a photograph. It forms many phraseological units, in which it is not interchangeable with the lexeme *c(j)elivati* (*poljubiti patos*, *poljubiti vrata*, *poljubiti pa ostaviti*). The verb *c(j)elivati* is above all else a theological term (*c(j)elivati se ikona*, *krst*, *jevanđelje*, *mošti*, *c(j)elivati rondo tle*). It expresses a feeling of specific spiritual piety. It is rarely used in the profane sphere, and when it is it when the speaker wishes to emphasise deep respect towards that which is being 'kissed' (*c(j)elivati majku*, *majčinu ruku*, *c(j)elivati rodno tle*). The difference between the nouns *poljubac* and *c(j)eliv / c(j)elov* is also tied to the sphere in which communication is established – either profane or sacred.



Such use of the lexemes *c(j)elivati / c(j)eliv* and *c(j)elovati / c(j)elov* shows that these lexemes, firstly as an irreplaceable part of religious discourse, as well as being a part of specifically style-marked texts or statements, should not be treated by contemporary lexicographers as archaisms, but rather that they should be included in the contemporary linguistic corpus, with an appropriate explanation to indicate the emotional and expressive markedness and smaller usage parameters. The synonymical relationship with the stylistically neutral lexemes *(po)ljubiti* and *ljubiti*, which exists in popular speech (*Cjeliva se s njome četiri puta*) and is contained in some phraseological units (*Česti celivi gube ljubav*), and is even used by some older writers, should be treated as regional and outdated semantic realisations.

*Keywords:* *c(j)eliv, c(j)elivati, c(j)elov, c(j)elovati*, semantics, archaisms, regionalisms, sacred sphere of usage, profane sphere of usage, descriptive dictionaries of Serbian.

Јелица Р. Стојановић\*

(Филолошки факултет у Никшићу Универзитета Црне Горе)

## УПОТРЕБА ЛЕКСИЧКИХ ЈЕДИНИЦА ЗЕТА, ЦРНА ГОРА, СРБ(ИЈА), КОСОВО КОД КРАЉА НИКОЛЕ У ДРАМИ *БАЛКАНСКА ЦАРИЦА*

Циљ нашег рада је да сагледамо употребу лексичких јединица Зета, Црна Гора, Срб(ија), Косово у драми *Балканска царица* књаза/краља Николе Петровића, њихову функционалност у књижевном тексту, те културолошки аспект и историјски и народносни контекст.

*Кључне ријечи:* Балканска царица, књаз/краљ Никола, текст, контекст, лексичке јединице, концепт, културологија, књижевни текст.

Циљ овог рада јесте да сагледамо лингвокултуролошки аспект употребе лексичких јединица (и њихових деривата) Зета, Црна Гора, Срб(ија), Косово у драми *Балканска царица* књаза/краља Николе. Оваква анализа подразумијева два аспекта: текстуални и контекстуални, који се међусобно преплићу, происходе један из другог и међусобно се условљавају.<sup>1</sup> Другим речима, у раду се посматра семантичка реализација ових лексичких јединица у тексту (семантичка веза у линеарном реализацијском низу): лексичко слагање и лексички односи, комбиновање са другим лексемама, с једне стране, и духовна сфера, етнокултурни контекст, уклапање у ширу значењску структуру, социо-културни миље у просторно-временској равни о којој се пјева и из које се пјева у *Балканској царици*,<sup>2</sup> с друге стране. Анализа је усмјерена на разумијевање књижевног текста *Балканске царице*.<sup>3</sup>

\* jelicast@yahoo.com

<sup>1</sup> М. Ковачевић, *Суштинскијасијено и мимогредно у лингвистици*, Подгорица, 1996.

<sup>2</sup> Краљ Никола, *Балканска царица*, Цјелокупна дјела Николе I Петровића Његоша, Књига трећа, Цетиње.

<sup>3</sup> Ј. Стојановић, *Употреба лексичких јединица Косово, Црна Гора и Срб(ија) у Горском вијенцу – лингвокултуролошки аспекти*, у: Од косовског завета до Његошевог макрокозма. Петар II Петровић Његош, ур. и прир. В. Питулић, Д. Андрејевић, Н. Лазивић, Косовска Митровица, 2013, 95–115.

Ове лексичке јединице имају своју посебну значењску сферу, али се значењски преплићу и додирују на различите начине, реализујући се и добијајући заједничка и посебна значења, све у јединству историје, сажимајући времена и вјечност.<sup>4</sup> Тако је код Његоша,<sup>5</sup> а тако је и код Николе I Петровића.

Књаз и краљ Никола је углавном писао родољубиве пјесме, затим епске спјевове и драме у стиху, међу којима је најпознатија и најизвођенија *Балканска царица*. Када је написао *Балканску царицу*, 1884. године, Никола Петровић је био књаз. Драма има три чина, иако је првобитно била написана у једном чину (данашњем другом). Тек касније је додао први и трећи чин. Радња драме везана је за посљедње дане старе Зете, за вријеме владавине Ивана Црнојевића (1465–1490) и његових синова, старијега Ђорђа и млађег Станка (који се тако именује у драми). Акценат у драми је на Станковом примању ислама, што је условило трагичну судбину његове вјеренице Данице, за коју се везује епитет „балканска царица“, по чему је драма и добила име.

Радња првог чина одвија се на Жабљаку, престоници Црнојевића. У овом чину се велича јунаштво Станка Црнојевића. Потом се говори о његовим тајним преговорима са Ибрахим-агом, лукавим Турчином, којег је послао цар Мурат. Ибрахим-ага му нуди круну Балкана, ако се потурчи.

У другом чину се радња преноси у Бериславце. То је Даничино родно мјесто. Станко се вратио из боја са Турцима, среће се са Деаном, који увиђа његове издајничке намјере и оптужује га. Станко напада Деана, убија га. Притом рањава и Даницу, која га такође оптужује због издаје, не желећи да пође са њим. Станко потом бјежи у Турску.

Трећи чин се одвија на Ивановом двору, под Ђорђевићевим шатором, потом на бојном пољу. Станко је постао турски паша и подигао је силну војску на Црну Гору. У Љешкопољу су га дочекали Црногорци, а ту долази до директног сукоба двојице браће, јер Ђорђе предводи црногорску војску. Станка су ранили и војску му потукли. На рањеног Ђорђа наилази Даница док је обилазила и лијечила рањенике. У Даници се сукобљавају осјећање мржње и љубави. Живот јој је празан и без циља јер је њен вјереник издајник. Због тога се баца у Морачу. Морача ће је преко Језера однијети у Скадар вјеренику Станку.<sup>6</sup>

<sup>4</sup> *Исио*.

<sup>5</sup> Ј. Н. Стриковић, *Архејшијски ниво код Његоша*, у: Петар II Петровић Његош. Личност, дјело и вријеме, ур. Ч. Вуковић, М. Бабовић, М. Панћић, Подгорица, 1995.

<sup>6</sup> Ј. Вукмановић, *Драмски йсац*, предговор у: Цјелокупна дјела Николе I Петровића Његоша, Књига трећа, Цетиње, 1969, 9–11.

На Цетињу се, како у вријеме књажевине, тако и у вријеме краљевине Црне Горе, често одржавала представа по драми. Листови из тог периода који су излазили на Цетињу пренаглашено су хвалили *Балканску царицу*. У листу *Црногорка* 1884. године налазимо написано: „Боже дај да ова прва представа драматског дјела црногорског буде почетак новог једнога доба за Црну Гору, доба у ком ће се јунаштво њенијех синова спојити у сложну и дивну хармонију са умљем, на корист Црне Горе, на дику и понос цијелога српства.“<sup>7</sup> У току 30 година драма је петнаест пута превођена, и то на десет европских језика. Познато је колико је књаз/краљ Никола желио и настојао да се као књижевник оствари, да парира Његошу, што је условило да је Његошево дјело било званично запостављено у вријеме краља Николе. Толико се водило рачуна о популаризацији драме да су и Симо Матавуљ и Лаза Костић играли у драми. Матавуљеве су ријечи „да ниједан други пјесник у наше вријеме није славио такву побједу“, а Лаза Костића да се књаз Никола попео на Парнас и ставља га испред свих.<sup>8</sup>

Брзом успјеху *Балканске царице* допринијела је њена патриотска садржина, свеопшта српска идеја, ауторитет краља Николе, побједа на Вучјем Долу.<sup>9</sup> Иако најбоље дјело Николе Петровића, последије пјесме *Онамо, намо*, књижевна критика не сматра да је умјетнички веома успјело. У сваком случају значајно је за сагледавање опште духовне сфере тог времена и духовног и народносног одређења краља Николе, што је за овај наш рад важно.

Мишљења смо да нема књижевника са свих српских простора, у складу са тим и са простора Црне Горе, а да се толико позивао на српство, употребљавао српско име, као што је то књаз/краљ Никола чинио. Наравно, у склопу тог имена сагледавао је Црну Гору, а и Зету. Иако су га узели за узор „црногорства“, „монтенегринства“ у ово посљедње вријеме, не може се наћи ништа из његовог опуса, ниједна пјесма, драма, а да у њој не доминира слава српству, нарочито Црној Гори као српској „перјаници“, чувару српства.

У *Балканској царици* се готово напоредо употребљава назив Зета и Црна Гора. Црна Гора се као географски појам почиње употребљавати средином XV вијека за подручје које се тада називало Горња Зета. Узима се да се назив Зета користи до 1496. године, а од тада Црна Гора. У вријеме Ђурђа Црнојевића, тј. од пада под турску власт користи се назив Црна Гора. Иван Црнојевић је умро 1460. године, а радња се одиграва за његово вријеме, што значи да би се, адекватно времену

<sup>7</sup> <https://www.in4s.net>.

<sup>8</sup> Ј. Вукмановић, *Драмски њисац*, 10–11.

<sup>9</sup> *Исто*, 17. Уп. и Н. Савковић, *Лаза Костић и „Балканска царица“ Николе I Петровића*, у: У спомен на Лазу Костића, Нови Сад, 2011, 189–197.

о коме се пјева, употребљавао појам Зета, Зећанин. Напоредном употребом лексема Зета и Црна Гора, као и изведеница од ових лексичких јединица, чини се да је књаз/краљ Никола своје вријеме пресликавао на прошлост, преклопио садашње и прошло. Судећи по томе, књазу Николи је било важно да се у драми провлачи и наглашава име Црне Горе, што је доприносило и да буде ближи савременом читаоцу, публици у тадашњој Црној Гори, а и шире.

Код свих ликова, осим Ђорђа, напоредо се употребљавају називи Зета и Црна Гора. Код неких ликова се појам Црна Гора одређеније везује за Горњу Зету, али без потпуне диференцијације. Никола I Петровић је, према томе, назив Црна Гора увео паралелно називу Зета за вријеме о ком пјева. У *Балканској царици* ова два назива се у великој мјери повезују и преклапају.

У дијелу драме који се односи на Иван-бега напоредо се употребљавају именовања Црна Гора, Црногорци и Зета:

Иван-бег

Ствар албанској послужи живо,  
 Ал' *Црној Гори* – било би криво...  
 А *Црногорци*, кад виде они  
 ... Навјестит рат ће и *Црној Гори* –...  
*Зеџа* ће опет заврћи коло –  
 Све српско, коло охоло... (81, 82);  
 Мач *црногорски* јуначки знаће (199);  
*Црна се Гора* сад прославити (202);  
 Станко, Станко, жељо жива,  
*Црну Гору* сад остави  
 И несретњег оца Ива! (203).

Код Ђорђа се употребљава само име Црна Гора и Црногорац:

Ђорђе

Устај, попут блудног сина  
*Црна Гора* тебе прима (Кнезу Перуну);  
 Као прије *Црногорац*  
 Он наново сад постаје (Иву).

За Станка се углавном везује појам Зета, а за Даницу Црна Гора, али ни то није досљедно:

Станко

Да те чак овдје, баш насред *Зеџе*,  
 Златана твоја дочека, срете? (124);

Сва *Зей̄а Доња* до Тесалије  
*Горњој* се овој ни примаћ није!...  
 Предат цару *Зей̄у*, *Зећане*, (126);  
 То ја сам – Станко, војвода *Зей̄е*!

## Даница

Ти! Зар из *Зей̄е*, искрај Данице?...  
*Црногорац* бит' у земљу своју... (172, 173);  
 О, јадан Станко, рђа те била,  
 Зар *Црна Гора* није ти мила...  
 Ах, *Горо Црна*, ах, земљо мила (179);  
 Прекин', не грди, ја сам *Зећанка*,  
*Црногорка*, а кћер сам јунака (179).

Нерашчлањеност употребе назива Црна Гора и Зета и њихових изведеница везана је и за Ива, Деана, и друге ликове:

## Иво

Ја сам слуга *зей̄ског* војводе!...  
 Син *Црне Горе* и њене слободе (119).

## Деан

Славит' те *Зей̄а* – сва *Црна Гора* (148);  
 Могу му хорде уљећ' у *Зей̄у*,  
 Кам спотицања *Гора* ће *Црна*...  
 Таква је држава *Црнојевића*! (149).

У гласу народа такође се срета напоредност:

## Кола

*Зей̄а* само рађа виле;

## Сви

Ти си наше *црногорс̄иво*  
 Узвисио на високо,  
 Ти си тужне *Црне Горе* (поводом погибије Деана) (161).

Зета се, уопштено посматрано, више веже за старије стање. То се види из односа Иван-бег : Ђорђе. Иван-бег употребљава напоредо и једно и друго, док Ђорђе користи само назив Црна Гора и изведенице. Уз то, Зета се чешће користи када се мисли на Доњу Зету, а Црна Гора када се мисли на Горњу Зету, што је каснија подјела. Међутим, ни ту нема досљедности. У цјелини посматрано, Црна Гора и Зета често се



користе напоредо, некад се црногорство надомјешта Горњој и Доњој Зети, некад Зета Црној Гори. Када су у питању изведенице, радије се користи етник Црногорац, Црногорка, само „црногорство“, јер је то, засигурно, у вријеме краља Николе већ имало помјерено значење. Зета је већ имала значење подручја око Мораче. На почетку спјева више се употребљава лексема Зета (и изведенице од ње), а потом чешће Црна Гора и изведенице.

Без обзира на то да ли се употребљавају називи Зета или Црна Гора, односно изведенице од њих, то не мијења однос према Српству, тј. употреба лексичких јединица од основе *Срб-* је увијек надређена, њом се осмишљава и једно и друго. Тешко би било и издалека навести све реализације, али је принцип и однос исти и везан је за све ликове без разлике (које су и историјске личности).

#### Иван-бег

Навјестит рат ће и Црној Гори –  
 Но чувај војску, очи отвори!  
 Нас нема, нема, но сасвим мало,  
 Наше је јадно већ *Српство* пало!...  
 Ал' Црној Гори –  
 А Црногорци,...  
 Зета ће опет заврћи коло –  
 Све *српско*, коло охоло... (81, 82);  
*Срб* издржи и одбије,  
 по девети пут јуриши (112 – цитат се односи на јунаке  
 Црне Горе).

#### Станко

У сретење ви, два стара кнеза,  
 Два *Србина*, два храбра витеза,  
 С китом дивном зетскијех племића,  
 Ка' из доба да сте *Немањића*!... (кнезу Деану и кнезу  
 Перуну);...  
 У дјевојачке кад њежне груди  
 За *Српство* наше тај пламен гори (75);  
 И *Душана*, нашег цара (83);  
 Ево моја *Србија* је,  
 А Бугарска теби нека;  
 Ти обадва кад би *Срби*  
 Рекли: *Србе*, дај нам руку,  
 С тобом ћемо подносити

Драговољно сваку муку (84);  
 Ти видиш, мним, што *Српсџиво* обрши,  
 Цару се хоће и он све сврши (173);

Станко Даници:

А ја хоћу поћи гдје чалма суди,  
*Српкињом* вазда ти овдје буди (177);  
 Па му јутром и вечером  
 Крстом, *Српсџивом* пуни уши (192).

Станково помињање српства неизраженије је исказано у односу на друге ликове. Станко је ту да уноси сумњу, да прави благи отклон, као одраз његовог колебања, касније потурчења, али се српско наслеђе не доводи у сумњу, иако је мање наглашено.

Код Данице је све јасно, за њу је појам српства парадигма, извор и уточиште њеног завичаја, које чува српски барјак, српску слободу и славу:

Онда бих, драги, ја рада била,  
 Кад год се *Зетџа* спомене *мила*,...  
 Снажна *Србија* пропаде мила!...  
*Српски* се барјак још само пење  
 На ово наше крваво ст'јење  
 Ивова моћна држи га рука... (75);  
 Јер што је *српсџиво* имало славно,  
 имало свето, имало главно,  
 није ли Зета то однихала?  
 Зета је *српсџиво* све основала!  
 На зетској њиви никло је прво  
*српских* владара владарско дрво! (76);  
 Извиди, што је с Лазара пало!  
*Српске* слободе изведи дјело (176).

Срби су браћа, њихов бол и страдање су и њен бол и страдање. Њој треба Србин, а не неко ко је вјеру погазио (као што је Станко). Она је чувар вјере и српства по цијену страдања и живота:

(Станку)

Јер љубав чиста пала је с неба  
 Па *Србин*, јунак, младој ми треба;...  
 С боловима браће *Срба*  
 См'јешају се боли моји! (237);  
 Ја ћу ићи док узмогу,

То сам дужна светој вјери,  
А за Српство све ја могу! (241).

Даница (отимајући му га сасвим, тј. кондир)

Ни кап више  
Крста, *Српсџва* издајниче! (242).

Тако је и код осталих ликова. Као и код Његоша (*Српкиња га још рађала није*, за Вука Мићуновић), и код Николе Петровића (искажено ријечима Деана) јунака рађа Српкиња, а онај који изневјери вјеру изневјерава и мајчинство (српска га није родила мајка).<sup>10</sup>

Деан (Станку)

Ја сам јунак од јунака,  
А тебе *српска* не роди мајка (156).

Српску вертикалу у *Балканској царици* примијетили су и странци: „У овој драми има снажних стихова, који морају, на српском, звонити силно као звук труба“, објавио је књижевни лист из Женеве *La Semaine littéraire*, а ту критику пренио цетињски лист *Луча* 1899. године.<sup>11</sup>

Као архетип српства и Црне Горе среће се концепт Косово и микроконцепти: Милош Обилић, Немањићи, цар Душан, Лазар, те Вук Бранковић као антипод. Концепт Косово није тако јако изражен и доминантан као код Његоша, али је, ипак, јасан и присутан:

Старац

Капетану Јовану (Старац узима мач од капетана Јована и дуго га гледа)  
Добар комад, старховити!...  
Оклен ти је гвожђе ово?  
Нека, стан'те... видим ка' да,  
Тај је био на *Косово* (229).

Кад треба пронаћи и истаћи нешто што је персонификација највишег добра, везано је за Косово: Милош је симбол „цара јунака“, а Лазар непроболног пада који треба да се преточи у побједу дјелом за „српску слободу“:

<sup>10</sup> Уп. Д. Керкез, *Концејџи „грех“ као део језичке слике светиа код Срба и Руса*, у: Српски језик и друштвена кретања, ур. М. Ковачевић, Крагујевац, 2007, 309–316.

<sup>11</sup> <https://www.in4s.net/zenevskii-la-semaine-littera...> - Search (bing.com).

## Иван-бег

О султане, што ми дјецу  
У мој срећни дом завади,  
Нек ти *други српски Милош*  
На мач несит дроб извади! (203).

## Даница

Извиди, што је с Лазара пало!  
*Српске* слободе изведи дјело (176).

## Станко

У сретeње ви, два стара кнеза,  
Два *Србина*, два храбра витеза,  
С китом дивном *зейскијех* племића,  
Ка' из доба да сте *Немањића!*... (кнезу Деану и кнезу  
Перуну).

Симболи српства, снаге, прегнућа, кроз вјекове су код краља Николе Немањићи, а антипод Вук Бранковић. Све то краљ Никола пре-сликава на Зету, Црну Гору:

## Гуслар

Је ли ико грђе учинио  
До проклетог *Вука Бранковића*,  
Који изда свога господар?!... (131).

У *Балканској царици*, као и у осталим дјелима краља Николе, српство је парадигма Црне Горе (и Зете), а Црна Гора је осмишљена у српству и Косову. О томе, осим драме *Балканска царица*, сјајно свједочи и пјесма *Онамо, онамо*, која је још од времена краља Николе до данас, званично или незванично, народна химна Црне Горе.

О дубини везаности за вертикалу Косова краља Николе, који је ту имао највеће упориште у „трагичном јунаку косовске мисли“, „Јерemiји Косова“, Његошу, говоре његове ријечи на прослави стогодишњице Његошевог рођења, којом приликом је сјајно изразио дубину српског осјећања и косовског завјета, Његошевог и свог:

„Као лав из грмена, из давно умрле, из давно претуљене вулканске котлине његушке, излетео је Мој стриц Раде да српски свијет поткријепи у његовим идеалима и дужности за извршење великог народног задатка. У душу му је вјеру улијевао, за успјех сабљу му је оштрио, а пјесмом га је загријевао.

Наш му се добри српски народ дивно одазвао.

Косово, рану његовог великог срца, му је излијечио, јер у дане стогодишњице од његова рођења тај му је народ Косово осветио.

Један духом велики народ није се могао љепше одужити духу највећег српског генија.<sup>12</sup>

*Jelica R. Stojanović*

THE USAGE OF LEXICAL UNITS ZETA, CRNA GORA, SRB(IJA),  
KOSOVO IN KING NIKOLA'S *BALKAN EMPRESS*

S u m m a r y

In this paper, we focused on the usage of lexical units *Zeta*, *Crna Gora*, *Srb(ija)*, *Kosovo* in King Nikola's *Balkan Empress*, their functionality in the literary text, as well as cultural aspect, historical and folk context. Names *Zeta* and *Crna Gora* are used simultaneously. No matter whether the names *Zeta* or *Crna Gora* are used whereas derived forms, that fact does not change attitude towards Serbianness, i.e. the usage of lexical units from *Srb-* is always superior and it includes both the former and the latter make. As the analyses showed, in the *Balkan Empress*, as in others works of King Nikola, Serbianness is the paradigm of *Crna Gora* (and *Zeta*), *Crna Gora* is designed in Serbianness and *Kosovo*.

*Key words:* *Balkan Empress*, prince/king Nikola, text, context, lexical units, concept, culturology, literary text.

<sup>12</sup> *Глас Црногорца*, 1913, 3.

## ЈОВАН ДУЧИЋ И СРЕДЊИ ВЕК

У раду се разматра однос Јована Дучића према српском средњовековљу. Његова историјска свест одговарала је тежњи да се песничко биће одреди и потврди у времену, што је било последица историјских околности после балканских и Првог светског рата, као и после слома Краљевине Југославије 1941. године. О томе је писао у својим родољубивим песмама и путописној и есејистичкој прози. Он воли српски средњи век и Немањиће, али пре свих цара Душана, и по-носно говори о том периоду. У догађајима од 1912. до 1918. године види наставак нашег славног средњег века и хришћанског култа мучеништва и страдања за националне интересе, и зато, размишљајући о слому Краљевине Југославије, не преза од горчине изражавања свога очајања, јер није подносио нискост ни простачки однос према ономе што је морална светиња. Открива Византију као симбол старе културе, а његово историјско осећање било је вид поистовећивања са колективним духом српског народа. Исказао га је кроз оживљавање наше историјске и митске прошлости, старе славе, косовске легенде и симболику царства и витештва.

*Кључне речи:* Јован Дучић, средњи век, цар Душан, Византија, Немања, Косово, хришћанство.

Упоредо са европеизацијом српске поезије на преласку из XIX у XX век, у складу са парнализмом и симболизмом, опстајало је и истрајавање на родољубљу, друштвеном и моралном утилитаризму и политичком и моралном активизму, јер је после рушења апсолутизма Обреновића дошло до политичке и моралне афирмације српског народа. Почела је епоха парламентарне демократије, али крај раздобља обележен је балканским ратовима, Првим светским ратом и стварањем Југославије. Ове околности подстицале су родољубиви занос и утицале на то да се песници одреде и потврде у времену у којем живе.

---

\* dundomaroje1955@gmail.com



Највећи песник нашег симболизма био је Јован Дучић. Његово песничко биће реаговало је на протекле историјске догађаје, који су подстакли његов родољубиви занос. Открио је драж Византије као симбола старе културе и писао о великом значају српског средњег века, што је у скалду са симболистичком поетиком, која се враћа прошлости.

Тежња ка величанственом и изузетном испољила се у његовом циклусу родољубивих и националноисторијских песама *Царски сонети*. У њима пева о периоду владавине цара Душана. У складу са поетиком модерне, обратио је пажњу на аристократизам. Ове песме његов су „разговор са једном великом прошлошћу коју сматра достојном да буде присутна у савременој свести песничкој.“<sup>1</sup> Дучић се осврће на Византију као префигурацију историјске моћи Душановог царства јер је било неопходно успоставити везу са витешком и духовном прошлошћу нашег народа. Песник мења свој песнички израз и у овим песмама нема звучних сензација јер је царска Србија била важна као државни, а не песнички симбол.

У циклусу *Царски сонети* наглашена је световна страна српске средњовековне културе и истакнута је витешка слава, моћ династије и чврста државотворност, потекла од Стефана Немање. Однос према нашем средњовековљу почива на оживљавању витешке прошлости, која у садашњости има јако родољубиво дејство, што песник види као могућност да искаже своје стваралачке способности и опева тежњу српског народа да опет буде јак и славан.

Циклус отвара песма *Царица*. Дучић пева о Јелени, жени цара Душана, за коју се зна да је била лепа, стасита и мудра и да је понекад утицала на његове одлуке. Песник не казује њено име, већ истиче сјај њене одеће, који наглашава царичину лепоту. Она је „наша лепа царица у круни“. У њу су упрте очи велможа и вазала, који је чежњиво гледају и дворе са страхом. Име јој се помиње у свим црквама у царству, али она је далеко од владарске охолости. Приказана је као одана супруга, која, као мали плашљиви паж, гледа како је једна брига прешла преко царевог лица. Тиме се истиче да је настојала да буде уз мужа и када му је тешко.

У песми *Двобој* реч је о борби за руку младе властелинке коју отац, кнез Радић, нерадо даје младићу Војиславу. Овде је видна асоцијација на народну епску песму *Женидба Душанова*, у којој се царев сестрић Милош Војиновић витешки изборио за руку ујакове невесте Роксанде.

О царској величини говори песма *Цар*. У њој Душан са свитом дочекује на вратима своје престонице, Призрена, тројицу папских пре-

<sup>1</sup> Ж. Стојковић, *Уз његово дело*, предговор у: Ј. Дучић, *Песме*. О песницима, Нови Сад – Београд, 1971, 182.

лата. Они би требало да донесу вест да га је папа прогласио капетаном хришћанства, јер је српски цар настојао да се са папом договори о склапању црквене уније и вођењу рата против Турака, пошто је Српска патријаршија била у сукобу са Цариградском.

Интертекстуалне везе са византијском књижевношћу виде се у сонету *Житије*. У њему се велича слава српске царевине и цркве, која мора бити јак ослонац држави. Овде је историја само оквир у који се смештају разлози за српску државотворност у тадашњим условима. Цар Душан три дана и три ноћи чита књигу која је писана у манастиру Градац, сликана у Жичи, а златом окована у Млецима. У њој је реч о славним прецима и царство се њоме поноси. Читајући је, владар успоставља духовну везу са славном прошлошћу династије Немањића. Непрестано читање призива у његов сан Немању:

„И кад склопи очи на тигру и свили,  
Император виде како пређе сводом  
Страшни сен Немање победничким ходом.“

У царевом сновиђењу Немања је владар, а не светогорски монах Симеон. Символистичким поступком обједињују се световно и духовно. Житије је вредно као врхунско дело примењене уметности, али првенствено као књига која чува духовне вредности, а Немања у сну корача победоносно као оснивач српске феудалне државе.

Песма *Зайис* је у молитвеном тону. Као кратка форма средњовековне књижевности, запис овде служи да се истакну световне заслуге деспота Оливера, ктитора манастира Леснова, уместо духовних, о којима иначе говоре записи. За њега и његову породицу моли се Гаврил „слуга Христов“, а записује хиландарски ђак „Јез многогрешни“. У скалду са формом записа, он свој потпис оставља на крају, што асоцира на записе Глигорија дијака у Мирослављевом јеванђељу.

Деспоту Оливеру посвећен је и сонет *Койљаници*, који говори о његовом учествовању у освајању Солуна. Српску војску предводи сам цар Душан, који поносно гледа своје копљанике у сјајним оклопима. Ипак, од свих се издваја деспот Оливер, који је носио тешки крст, присут драгуљима, као поклон освајача Светом Димитрију, који је поштован као један од најважнијих војника међу православним светитељима. Он је и заштитник града Солуна, а овај драгоцен поклон метафора је за поштовање вере и војничке части, јер је култ овога светитеља распрострањен међу Србима захваљујући великој духовној блискости са византијском православном традицијом.

У сонету *Радовиштие* пева се о савезу између Душана и цара Јована VI Кантакузена. Византијски цар доживео га је као своју срамоту јер је морао да пристане на територијалне уступке да би добио

Душанову војну помоћ. Зато, када буде далеко од Радовишта и остане сам, плаче.

Искрену тугу због смрти двадесетогодишње властелинке Деспе, жене војводе Драгаша, песник исказује у песми *Владичица*. Она је била царичина „друга у врлини и дивљењу света“. Њена смрт је, у складу са симболистичком поетиком, лепа, а тон песме меланхоличан.

Зидање манастира Светих архангела, задужбине цара Душана, опевано је у сонету *Манастир*. Песник је толико занесен да преувеличава. Грађевина је дуга „хиљаду хвата“, стубови су од алабастера, темељи од сребра, зидови од злата, патријархов престо од опала, а царев од рубина. Ту је „од бисера место“ за десет владика и сто кедрових столова за сто калуђера. На зидовима су грчки мозаици и млетачке фреске, а у прозорским окнима стражаре архангели. У звонику је триста звона, која ће први пут зазвонити када се смели цар врати из Цариграда. Овако хиперболисана слика одраз је Дучићевог поноса и дивљења цару Душану. Песник српског владара жели да пореди са Соломоном, трећим краљем Израилља, чувеним по великој мудрости, богатству и снази, за чије је четрдесетогодишње владавине јеврејско царство достигло врхунац,<sup>2</sup> као Србија у Душаново доба. Зато задужбина нашег цара по раскоши не сме заостајати за Соломоновим храмом у Јерусалиму, описаним у Библији, у Другој књизи дневника.<sup>3</sup>

Контраст између малог Дубровника и моћне српске царевине истакнут је у песми *Дубровник*. Цар је дошао у град, а дочек у луци је величанствен да би се сјајем прикрио страх. Дубровачки кнез плашљиво се обраћа Душану у Великом већу, а млада и стара властела нетремице гледа царев мач, симбол моћи јачег над слабијим.

Описујући га, Дучић је свестан словенског порекла Дубровчана, чија је метафора ковач Новак из Хвосна, изворишта српске националне и православне старине.<sup>4</sup> Његова ковачка вештина повезује овај мач са народном поезијом јер је Новак ковао сабљу и Марку Краљевићу, што апострофира важност Душановог мача, пошто је Марко највећи српски епски јунак.

Сликајући мач, Дучић метафорично истиче да цар зна да се Дубровник прилагођава приликама да би очувао слободу. Зато каже да је сентенце на њему писао Вук из Рисна, поданик Млетачке републике, оштрицу је трипут оштрио Сардо из Фиренце, балчак је три године резао неки предак чувеног Бенвенута Челинија, фирентинског златара,

<sup>2</sup> Библија, Прва књига дневника, 22, 7–9.

<sup>3</sup> Библија, Друга књига дневника, 3, 1–17; 4, 1–22.

<sup>4</sup> Опширније в. у: *Мала енциклопедија Просвеша*<sup>2</sup>, 2, Београд, 1970, 836.

вајара, али и војника, а Срђ из Горничева три пута га је тровао, чиме се указује на макијавелистичку идеју да циљ оправдава средство.

На своју славу, Светог архангела, коју слави под Серезом, цар је добио вест да је Тесалија пала за једно вече. То му јављају деспот Оливер и Прељуб, „мач царев“, војвода који је 1348. године и освојио ову грчку покрајину.<sup>5</sup> О атмосфери за славском трпезом пева се у сонету *Слава*. Песник истиче да је ту сва властела, хиландарски монаси, царица, али и страни гости: кнежеви из Дривоста и Авлоне, вазални краљ Бугарске, немачки ритери, франачки барони, дубровачки кнез Јерко Бунић и млетачки изасланик гроф Мочениго, који потиче из породице која је дала неколико дуждева. Кад се патријарх помолио за царство, заблистала је цела дворана, а на царевом рамену био је архангел Михаило, чувар православне вере и заштитник династије Немањића. Као што је он заповедник небеске војске, тако је и цар Душан на челу царства чија је моћна војска покорила Тесалију.

Песма *Паж* последња је у циклусу *Царски сонети*. У њој је реч о младом царичином пажу Милошу Обилићу. Истиче се његова лепота, вештина баратања ножем, луком и стрелом, као и леп глас, што је асоцијација на народну епску песму *Марко Краљевић и вила*, у којој љубоморна вила Равијојла стрелом погађа Милоша у грло јер је певао лепше од ње. Пажева душа толико је танана да са звездама разговара, а сваки глас земље слуша без даха. Међутим, ако од Косова пође „прам праха“, затрепери његово срце и „отворе се широм очи смарагдове“, што јасно говори о томе да је спреман да се одазове позиву отаџбине, као и о наслућивању своје херојске погибије.

У циклусу родољубивих песама *Моја отаџбина* Дучић не дели историју на прошлост и садашњост, већ једнако слави претке и потомке јер хероји из балканских ратова и Првог светског рата нису мањи јунаци од оних који су за отаџбину пали у средњем веку. У времену када су настајале ове песме било је неопходно да се успостави веза са нашом славном прошлошћу да би се подстакла национална свест народа који непрестано кроз своју историју страда, али се том страдању снажно одупире.

У песми *Ave Serbia* песник превазилази временске границе и, пишући у првом лицу множине, своју отаџбину види како живи у „бесном поносу синова“, који су њено светло небо понели са собом. Своје осећање изједначава са колективним духом српског народа. Пева о задојенима млеком које је одредило српски карактер и дух тако да морају бити први у болу и слави, тј. у мучеништву и јунаштву. Србија

<sup>5</sup> В. у: *Византијски извори за историју народа Југославије*, VI, Београд, 1986.

живи у срцима своје горде деце, која пламте осветничким гневом, а песма се завршава поентом, која подсећа на славну прошлост:

„Ми смо твоје трубе победе, и вали  
Твог огњеног мора и сунчаних река:  
Ми смо добра мајко, они што су дали  
Свагда капљу крви за кап твога млека.“

Тако песник илуструје идеју да је српски народ испунио горки завет муке и страдања за веру и отаџбину, идеала српског средњовековља, јер отаџбина је овде сведена на духовни занос.

О старој слави српске царевине Дучић пева и у песмама *Македонија*, *Вардар* и *Херцеговина*.

У првој подсећа на Македонију, која је била у саставу Душановог царства:

„Заставе вихоре мраком, као клетве;  
Далеки путници иду друг за другом,  
У пољу где некад цар вођаше плугом,  
И наше царице певаху уз жетве.“

Унуци иду путевима својих дедова, настављајући тамо где су они стали, јер их, јаче од гнева, „води сјај далеке царске проповеди“ и спремни су да се боре за враћање изгубљеног:

„Пролазе заставе путишта далека;  
Сутра ће да севну сабље отроване...  
Но легија где ће најпосле да стане?  
На сваком раскршћу по један краљ чека.“

У другој река Вардар симболизује некадашњу моћ Србије, али и тугу што је Први балкански рат дао Бугарској могућност да присвоји целу Македонију и има превласт на Балкану:

„Течаше из царске легенде, а сада  
Робујеш у причи о нама; и груби  
Сен наших легија сад на тебе пада;  
Све твоје ветрове носимо у труби.“

У трећој песми Дучић подсећа на стару славу средњовековне Херцеговине Светог Саве, којој нови нараштаји треба да врате достојанство, идући „све трагом наших легиона“. Поћи ће у сусрет слави јер ће од колевке слушати како су претке у легенду пратила победничка звона и знаће да је светла само она земља где никада није било срамоте и где су деца „на мач име оца метала / што живи у химни и у молитвама“.

На ову песму надовезује се *Химна њобедника*. Песник каже да ће победа прећи све наше путеве, али даће новорођенима „кап отровног млека“. Овим оксимороном истиче се хуманистички смисао страдања за отаџбину, која је највиши родољубиви култ, али „под сунцем мучеништва“, јер је само тако прихватљив. Дучић каже да је отаџбина тамо где је пала наша крв и зној и зато благословен плод рађа само земља где су деца ископала зарђали мач, што симболизује борбу у коју ће се упустити и будући нараштаји. Он је и симбол страдања које се протеже од средњег века до песникових дана и јасна порука да се морамо борити до победе. У ствари, песничка слика гради се на парадоксу: зарђали мач сведочи о старим победама и представља једини залог будућности. Зато ће његова оштрица опет заблистати:

„Само буктињама збори се кроз тмине;  
У зрцалу мача будућност се слика;  
Преко палих иду пути величине;  
Слава, то је страшно сунце мученика.“

Овим стиховима поново се наглашава средњовековни култ мучеништва јер слобода се мора освојити. Ипак, овде нема оног христолошког опредељења кнеза Лазара за царство небеско, већ је томе супротстављен дух нових српских ослободилачких тежњи.

Кад је 1941. године дошло до распада Краљевине Југославије, Дучић је емигрирао у САД. Тамо је наставио да се бави књижевним радом. У листу *Американски Србобран* објавио је три песме у којима се бави нашим средњим веком.

Песма *На царев Аранђеловдан*<sup>6</sup> тематски је слична песми *Слава* из циклуса *Царски сонети* јер је посвећена царевој слави. Говорећи у част великог владара, Дучић се осврнуо на прилике у нашој земљи и непоштедно критиковао похлепу тадашње власти. Он каже да Душан и сада влада у онима који чувају стару славу „у молитви и на струнама“. Пише у првом лицу множине јер себе убраја у такве. Требало би на здравити, али настало је црно доба откад је, због личних интереса, продато све што је било славно и вољено, као када су самовољни великаши слабили српску државу после Душанове смрти. Зато огорчено каже:

„За твоју Славу, светли Царе  
Царе над трима морима!  
Зли жреци данас причест кваре;  
Губа је у свим торовима...  
Над твојим царством мрак се шири,  
Ветрови црни дувају:

<sup>6</sup> *Американски Србобран*, 30. децембар 1942.



Сад нашу савест бране жбири,  
Лупежи благо чувају.“

У песми *Југославија – Април, 1941*<sup>7</sup> Косово је већ у првој строфи симбол немогућности супротстављања нашег народа надирућем непријатељу у априлском рату 1941. године. Песник се апострофом обраћа косовским јунацима:

„Косовски хероји, шта мислите  
за нас,  
Без нашег Милоша и честитог  
цара?  
Где су наше војске и заставе  
данас:  
За бродолом беше довољна и  
бара!“

Његов тон је горак јер се помирио са чињеницом да сам не може учинити ништа да побољша стање и метафором бродолома у бари истиче потпуну немоћ народа чија се земља распала, а војска капитулирала у априлском рату 1941. године.

Дучић се обраћа и Немањићима, питајући шта се десило са њихових седам кула гроша и дуката. Питање је парафраза онога из народне епске песме *Свевии Сава*, у којој Сава брани оца од оптужби властеле да је потрошио благо, а не види се где и како. Међутим, овде одговора нема јер нема ни државног новца и издаји су отворена сва врата. Чак је, у своме гневу због таквог стања, сам архангел Михаило, заштитник Немањића, срушио непобедиви бедем, са којег је прва пала застава части. Понижени су грађанска савест и војничка част, јер је довољан само један издајник да све пропадне. Асоцијацијом на Вука Бранковића Дучић је овде преплео епско и историјско.

У песми *Вечној Србији*<sup>8</sup> Косово има вредност симбола који се односи на косовске витезове:

„Косовски витези први пут су  
знали  
За војску убица што ће да их  
срете:  
За гнусно јунаштво оних што су  
клали

<sup>7</sup> *Американски Србобран*, 14. јанур 1943.

<sup>8</sup> *Американски Србобран*, 27. јун 1944.

У постељи старца, у колевци  
дете.“

У спознаји косовских јунака види се њихов хероизам. Свесно су пошли да се супротставе јачој турској војсци. Била је то свесна мученичка жртва, којом се заслужује царство небеско, идеал у средњем веку, али и дубока свест средњовековног човека да се мухамеданско надирање мора спречити. Зато на крају песме Дучић своме народу поручује:

„Знај само из крви хероја се  
рађа  
Звезда путовођа за далеке  
путе...  
Ветром неба иде мученичка  
лађа  
Сузе су невиних до неба  
дигнуте...“

Оваква поента оправдава наслов песме јер ће Србија бити вечна само кроз жртве својих хероја.

У истом листу излазила је у наставцима његова студија *Југословенска идеологија. Исџина о „југославизму“*.<sup>9</sup> Аутор у њој исказује своје неверовање у оживљавање идеје „југославизма“ и указује на то да је она „одвела у катастрофу државу Србију, једино реално у том нездравом сну о немогућем и неприродном.“<sup>10</sup> То доказује чињеницом да у средњем веку није било никаквог значења националне или расне идеологије као везе међу тадашњим „нашим државним јединицама“, као ни било где другде у средњовековној Европи. Словени су увек ратовали међусобно, па су Срби, оснивајући своју прву државу у Рашкој, око 825. године, победили Бугаре, а бугарски краљ Михајло Шишман ратовао је против Србије 1330. године иако га је она узалуд опомињала на опасност од Турака и указивала да заједничким снагама треба бранити угрожено хришћанство. Он је погинуо у овом рату, а оставио је наследника који је био вазал цара Душана, па су Срби задобили превласт на Балкану. Ако је српски цар и долазио до Клиса и замало није освојио ту територију „на западу словенског Балкана, да га друге при-

<sup>9</sup> Интегрални текст издао је као брошуру Централни одбор Српске народне одбране у Чикагу 1942. године.

<sup>10</sup> Ј. Дучић, *Југословенска идеологија. Исџина о „југославизму“*, у: Верујем у Бога и у Српство, Београд, 2014, 8.

У овој књизи сабрани су Дучићеви текстови који су излазили у листу *Американски Србобран* током 1942. године и у којима је објаснио најважније проблеме који су довели „до слома Краљевине Југославије“ 1942. године и велике трагедије српског народа.

лике не одведоше на исток, можда би неко уједињење било још у то доба и могућније него икад доцније.<sup>11</sup> Други српски краљ Твртко извршио је једно кратко уједињење, које је заправо било само освајање, објашњава Дучић, констатујући да у целом средњем веку није било никакве потврде блискости између Срба, Бугара и Хрвата све до XIX века, у ком се рађа идеја „југославизма“.

У збирци путописа *Градови и химере*, замишљених као путничка писма, Дучић ће се неколико пута осврнути на средњи век. Смењиваће се сећања на прошлост и описи разних предела, а све је пропраћено филозофијом историје и рефлексијама о судбини народа и људи.

У *Писму са Јонског мора*, тј. са Крфа, пишући о Турцима, каже:

„Али Турци су покорили Византију, не да приме њену културу, највећу тога времена, него да је коначно разоре. Они су то учинили и у Србији, која је природно била наследница византијског генија. Били су Турци само велики војници.“

Указујући на чињеницу да су Турци били једино „велики војници“, тј. освајачи, Дучић истиче да је њихов ратнички дух увек био испред духовности, за разлику од Србије, где је духовно јединство било темељ власти њених владара, који су га преносили на свој народ.

У истом путопису после посете манастиру Палеокастрица пише о светосављу:

„У Срба је одиста само светосавље спасло православље: идеја о цркви била је нераздвојна од идеје о држави.“

Дучић у томе види специфичност српске цркве, јер су католички калуђери били научници, фабриканти који праве најбољи сир и ракију, учитељи морала и лепог понашања, професори речитости, и мало је требало да буду и учитељи играња, док су грчки били велики кад су се бавили паганским писцима јер је аскетизам грчке цркве „узвисио олтар, али унизио амвон“, тј. место у цркви са ког свештеник проповеда реч Божју.

Одлазећи бродом са Крфа и пролазећи поред острва Лефкаде и Светог Маура, сећа се нашег средњег века:

„На овом месту је умрла и једна српска владарка нашег средњег века, деспотица жена Лазара Бранковића. – У даљини се виде обале Акарнаније, на чијим је последњим ивицама, у Коринтском заливу, стражарио некад Душанов војник, док је други истовремено чувао наше царство под Једренима, а трећи под далматинским Клисом! [...] Ја сам био срећан да у ову светлост Јонског мора унесем успомену и на сјајну повест о моћном некадашњем царству које крви.“

<sup>11</sup> *Исио*, 10.

У *Првом писму из Грчке*, из Делфа, пише о култу пријатељства у Теби и каже:

„Само епско српско побратимство било је слично тебанском. Са Милошем Обилићем отишли су Милан Топлица и Иван Косанчић да заједно умру, не више као војводе, него само као побратими [...] Овакав пример херојског пријатељства не постоји ни у античком свету.“

Волећи нашу прошлост и разумевајући њен дух, песник је овде истакао да су српски витезови изнад свега ценили узвишеност душе и зато са великим дивљењем говори о тројници побратима.

У истом писму пише о својим утисцима са Херонејског поља, где је 338. године пре нове ере била битка у којој је македонски краљ Филип победио војску Атине и Тебе и њихових савезника. Износи своје реминисценције на Косово:

„На Косову сам имао увек толику опсесију слуха да ми се чинило како чујем јасно све покличе војника, све усклике хероја, све јауке кукавица и злочинаца који у једном таквом боју нападају у истој гомили. Увек ми је изгледало да не бих могао проспавати ноћ на Косову не само од историјске туге, него од једне стварне галаме, вике, урнебеса људских и животињских гласова. Мени се чини и да на Херонеји нисам ништа видео, али да сам све чуо. Музика овог страшног и немог предела остаће ми у памћењу као неки изванредни лични доживљај.“

Овакав доживљај у скалду је са симболичким инсистирањем на звуку, а утисци су свемоћни „кад се облаче у звуке“.

У *Писму из Палестине* говори о Јерусалиму и најпре пореди савременог и средњовековног човека, на чијој су страни његове симпатије, јер савремени човек више нема никакве везе са овом земљом:

„Нестао је дубоки човек средњег века. [...] – Човек средњег века је живео само за веру и за рат; а најчешће су и вера и рат постојали само за љубав и узношење личности самога Христа. [...] И хришћанска догма, и хришћански морал, и хришћанско тумачење, цео науч схваћа дух људски само кроз личност Христа, који је то све омогућио, посведочио, уобличио.“

Кад је пошао у Јудејску пустињу, писац је размишљао о своме народу, за који каже да је „по самој својој изградњи духа и идеала, највећи хришћанин међу народима“, јер је највише од свих обожавао херојство и мучеништво, што је обоје оличено у Христу. Његови цареви и краљеви су у европској историји међу онима који су сазидали највише задужбина. Немањићи су их градили да узвисе име Господње, украсе славу јунака и узнесу Христа.

Свети Сава је по чистоти и непорочности своје личности и обимности мисије и државничком стварању једна од највећих фигура XII века и зато је песник, осим на Христа, на овом путу често мислио и на њега, који је, можда, први од Срба прошао туда. Дучић каже да без њега вероватно „наша херојска нација или не би данас уопште постојала, или бар не са њеним данашњим овако изразито расним одликама.“ Ниједан народ није имао заслужнијег човека ни потпуније, отменије, чистије и поносније личности мислиоца и мистика.

Наша средњовековна житија писана су по угледу на Савино *Житије Светог Симеона*, које Дучић назива ремек-делом. Она су понос наше укупне националне културе, а изгледа да је и све друго што је створено „у нашем сјајном средњем веку било урађено у знаку овог изванредног духа и творца – што је урађено и верски, и политички, и културно.“ Зато се писац није одвајао од његове личности, коју је стављао одмах после Христове.

Величина Немањића стигла је и до Палестине. Краљ Милутин је ту подигао своју задужбину, манастир Светих архангела, наслоњен на патријаршију, у самој средини Јерусалима. Био је то, како каже шеф руске мисије у Палестини Порфирије Успенски, „најлепши манастир Светог Града“. Цар Душан и његов син Урош наменили су му сав доходак од продаје Пељешца и Стона Дубровнику. Такву побожну везу са Палестином није тада имао ниједан други словенски народ и то Дучић наглашава као „крупни докуменат за моралну историју српског народа“.

Песник даље каже да су Срби за хришћанство водили највеће битке које је Балкан икада видео, „два потпуна крсташка рата, можда најимпозантнија, и то само о свом трошку и у својој крви.“ На Марици је изгинула, на челу са краљем Вукашином, српска јужна војска, а на Косову северна и погинуо је кнез Лазар. У светској историји нема таквих примера. Осим тога, Косовска битка јединствена је и по томе што су у њој погинули и српски и турски владар. У тим биткама, које Дучић назива крсташким ратовима, бориле су се Европа и Азија, „сила против насиља, култура против варварства, хришћанство против нехришћанства“, а Срби су извршили историјски подвиг на истоку, какав су само извршили Франци код Поатјеа у VIII веку, а Пољаци у XVII код Беча, на западу. „Поменимо ово са највећом гордошћу“, поносно каже Дучић.

Запад је добро знао за величину „побожног српског оружја“ и не зачуђује чињеница што је Фирентинска република честитала једном српском владару прву вест о томе да је на Косову побеђен непријатељ јеванђеља и благословила мишицу српског властелина Обилића што је убио антихриста.

Свему овоме Дучић додаје и податак да српска улога у историји просвећеног хришћанства бележи и славну чињеницу да је последњи византијски цар, који је погинуо бранећи Цариград, Константин X Драгаш, био по мајци Србин, син Ирине из династије Дејановића и нећаке цара Душана.

Осећање хришћанског идеала који су имали Срби види се и по томе што су сви српски архиепископи, по примеру Светог Саве, били из редова највише властеле, а скоро све владаре који су били ктитори задужбина народ је проглашавао за хришћанске светитеље. Тако је било и са српским мученицима. То није радио ниједан други словенски народ, што значи да је у средњем веку српство и хришћанство било исти појам.

Због свега овога Дучић се у Палестини није одвајао од „блажене успомене Светог Саве“.

Немањићи су саградили Хиландар и Дечане, споменике какве нема нико други осим нашег народа, а дали смо и два „величанствена епоса, који, када би нестали, ничег више не би други балкански народи и хришћански Словени могли показати као достојан писмени докуменат о хришћанској трагедији тих векова! Срби су, дакле, били мач и слово Христово на овој страни Европе. Све је ово укупно величанствена афирмација Србина у његовом значењу европског грађанина и Христовог војника.“

Са таквим историјским наслеђем Срби су живели, војевали и трпели. Православље су изграђивали Грци, увевши у њега ведрину грчке мудрости и животну радост старогрчке идеје о односу неба и земље. Светосавље је у њега унело чистоту односа између верника и држављанина, националне државе и државне нације и између општег и личног. Обоје заједно, омогућило је Србима да остану у духовном животу ослобођени од странаца и да увек буду „са Богом насамо“. Светом Сави је било потребно „неизмерно много мудрости и хришћанске силе да између Цариграда и Рима, који су нас подједнако притискивали, пробије пут за спасење моралног интегритета и духовног јединства свом народу.“

Силазећи ка Јудејској пустињи, Дучић се сетио описа смрти старца Симеона из Савиног *Житија Светог Симеона*. По том опису монах Симеон положен је, по сопственој жељи, на земљу, са каменом под главом, иако је био оснивач династије, творац српске средњовековне државе, чести победилац Византије и силни владар у сродству са царем Алексијем. Последња Дучићева реченица није довршена јер је писац задивљен Симеоновом мирноћом и спремношћу да својим примером



покаже како је све овоземаљско пролазно и ништавно пред Божјом величином и да се смрти не треба плашити.

Дучићева есејистичка проза сабрана је у три књиге: *Благо цара Радована*, *Јуџира са Леуџара* и *Сџаза ѿред ѿуџа*.

У књизи *Благо цара Радована* писац размишља о срећи, љубави, жени, пријатељству, младости и старости, песнику, херојима и пророцима.

У есеју *О срећи* дотакао се овог стања душе, које долази из религије, што је засновано на учењу средњовековног хришћанства о Богу. Таква срећа понекад је била велики извор блаженства. Човек који верује у духовно и морално блаженство никада није беспомоћан. Чак ни смрт тада није тешка и мучеништво се сматра вратима која воде у блаженство и вечност. Христос је први мученик и цело хришћанство засновано је на пожртвовању и херојству. У томе је била снага и победа. Зато данас међу срећама нема ниједне тако дубоке као што је религиозна. Она се постиже у разговору са Богом, погађањем његове воље и службом његовим намерама. Он је најсавршенија идеја о стварности. Зато Дучић каже да верује у Бога, љубав, пријатељство, отаџбину, поштење. Да нема Бога, не би имао разлога да верује ни у једно од тога посебно.

Говорећи о херојима у истоименом есеју, каже да херојство значи неограничену преданост идеји. То је најчешћи идеал отаџбине и вере. Наш кнез Лазар један је од највећих и најлепше изграђених хероја човечанства. Бори се за двоструки идеал, који је назван царством небеским, тј. дао је живот за отаџбину и веру. Његова храброст имала је племенит и несребичан циљ. Била је свесна и божанска. Српски хероји су и Милош Обилић, који гине да би одбранио своју витешку част укаљану клеветом, и Марко Краљевић, који умире од замора што је целог живота бранио нејаке.

У *Јуџирима са Леуџара* Дучић пише о мирноћи, мржњи, плесу, љубомори, сујети, страху, разочарању, родољубљу, карактеру и уљудности. То су његове *Речи о човеку*, како каже у поднаслову књиге.

У есеју *О мржњи*, у складу са хришћанском идејом праштања, каже да је Србин, од свих народа на свету, најмање склон мржњи. Не мрзи чак ни оне који су му чинили зло. Српски народ је једини који је своје краљеве у маси проглашавао за свеце и њих и данас слави, док су феудални барони и народ били непријатељи својих владара.

Међутим, код нас се помиње мржња према деспотици Јерини, жени Ђурђа Бранковића, која је била Гркиња. Народ ју је прозвао проклетом. Ипак, то је више народна легенда него историја, и само су незналице писале да су Срби из мржње убијали своје владаре. Познато је да је насилно умро краљ Стефан Дечански у Звечану, где је било много

Грка и Цинцара, али краља Уроша, сина цара Душана, није својим ножем убио краљ Вукашин, како каже народна легенда, јер је умро пре своје жртве. Дучић каже да, по његовом мишљењу, нема у Европи историје која је, кад се очисти од легенди и осветли непобитним чињеницама, показала толико побожности и човекољубља као историја српске православне државе. „Ово је утолико чудније“, каже он, „кад се зна да је средњовековна Србија црпала своју културу из оближње Византије и Италије, двеју земаља пуних завера и злочина сваке врсте.“

Пишући о родољубљу, Дучић каже да су српски краљеви и цареви средњег века били самодршци на византијски начин и на својим саборима, на којима су заседали са властелом и свештенством, представљали колективни дух народа. Цар Душан, главни законодавац српске средњовековне државе, ништа није решавао без сабора. Зато Дучић верује да је на европском истоку српски патриотизам био најпросвећенији и најсвеснији. Династија Немањића, која је личила на фирентинске Медичије по сјају и љубави за културу, али и по низу изузетних владара, трајала је у толиком напредовању колико и ма која друга европска династија тога доба. Да није било Срба са том снагом колективног духа, Јужни Словени не би сачували своје име и језик. Међутим, мисионарску улогу Срба увек је омела нека криза, која је доводила чак и до расула.

Српска средњовековна држава сматрала се изграђеном на камену цркве, али остала је далеко од пресудног утицаја свештенства. Иако је врховно свештенство долазило из редова највише властеле, никада није излазило из оквира верског. Свети Сава је тесно повезао цркву и државу, али никада није тежио световној власти иако је био велики државник. Државни систем остао је материјално независан од црквеног.

У средњем веку у нашој историји ратови су били државни и национални, никада верски или династички. Чак је и Душанова припрема да заузме Цариград имала свехришћански циљ да спречи продирање Турака у Европу.

У есеју *О уљудности* Дучић истиче да византијски писци, осим Пахимереса, који је путовао само око Солуна и Охрида, који је још тада већином био цинцарски, говоре о храбром српском свету са пристојном пажњом. Византијски логотет Теодор Метохит, који је долазио у Приштину да преговара са краљем Милутином о његовом браку са Симонидом, ћерком Андроника Комнина, пише своме цару да је краљ благ и побожан и да је према њему веома пажљив, али додаје да су Срби велики интриганци. Дучић примећује да се морамо чудити сами себи кад је чак и један Византинац у XIV веку био запрепашћен нашем склоношћу ка сплеткарењу.

У збирци *Сџаза њоред љуџа* са описаним личностима пролазимо кроз српску бурну историју и сазнајемо како су оне интимно доживљавале догађаје у којима су учествовале.

У есеју *Сџари краљ Пеџар* Дучић представља остарелог краља Петра I Карађорђевића као једног „из реда владара династије Немањића по ономе што је у њему било најбитније: по побожности и херојству“. Писац се са њим срео после повлачења српске војске преко Албаније. Краљ је тада већ био болестан. Кад је дошао у Атину, тражио је да га Дучић одведе у једну православну богомољу, што је он и учинио, отишавши са краљем у стару византијску црквицу. Ту се писцу наметнуло поређење остарелог краља са Стефаном Немањом:

„Изгледало ми је да сам се у тој црквици, где су биле нагомилане сенке, у тишини коју ништа није кварило, налазио поред престарелог Стефана Немање, негде последњих дана дванаестог века. Одиста, овај храбри краљ је ослободио на Куманову последње Србе из турског ропства, и на Колубари из ропства аустријског, као што је Немања први ослободио Србију од Византије [...] таквом Богом послатом човеку, мислио сам, треба написати побожно житије и саставити тропар.“

Овде видимо да Дучић краља доживљава као мученика који страда за свој народ у складу са средњовековним култом мучеништва и херојства.

У есеју *Са Драгишом њо Анадолији* Дучић се више пута дотакао средњег века и значаја Србије у том периоду. Најпре констатује да је слава Турске „углавном порасла на рушевинама велике Душанове заоставштине“, јер су, победивши Србе на Марици, Турци избили у Албанију, а победивши на Косову, покорили Бугарску без борбе. Кад је пало Смедерево, пут за продор на запад био је отворен. Писац поносно истиче да је Цариград последњи пут 1453. године бранио цар Константин XI Драгаш Палеолог, који је по мајци Јелени био српског порекла, а то су данашњи Срби заборавили, а непријатељи нису ни знали. Тај цар покушао је да се ожени Маром Бранковић, ћерком деспота Ђурђа, кад је обудовила после смрти свога мужа султана Мурата II, али она је тај брак одбила. Ову женидбу препоручио му је његов саветник историчар Францес зато што је српски деспот био у хришћанском свету познат као уман и утицајан и најбогатији хришћански владар на Истоку, а султанија Мара важила је за мудру у дипломатији и није имала деце.

Дучић истиче да је за историју српског двора важно нагласити да је нећака Константина Драгаша, ћерка његовог брата епирског деспота Томе, била удата за деспота Лазара, сина Ђурђа Бранковића, у Смедереву. Она ће бити последња владарка Србије. Иза себе остави-

ла је Мару, жену краља Стевана Томашевића, са којом ће се угасити српско краљевство Босна, што је било последица пада Смедерева.

У Цариградској тврђави, између Кум-капије и Јени-капије, на једној од кула стоји плоча са грчким натписом да је кулу и кортину 6956, тј. 1448. године саградио Ђурађ, деспот Србије. Заиста, после женидбе свога сина Лазара Јеленом из династије Палеолога, учествовао је у утврђивању бедема Цариграда, знајући већ тада каква им улога предстоји у историји хришћанства.

Кад је Константин Драгаш, видевши опасност од Турака, молио хришћанске владаре за помоћ, није је добио. Једини је деспот Ђурађ можда мислио да му помогне, али већ је био турски вазал. Тако је децембра 1452. године, шест месеци пре пада Цариграда, у Светој Софији проглашена унија у којој цар и грађани Цариграда признају папу као црквеног поглавару и тек тада је папа Никола V послао неколико галија.

Кад је султан Мухамед II 1553. године пошао из Једрена на Цариград, један одред српских коњаника, под вођством Јакше од Брезника, ишао је из Пловдива ка Једрену. Михаило из Островице овог војводу назива поочимом Дмитра и Стевана Јакшића. Српским коњаницима наређено је да се прикључе султановој војсци, што је изазвало њихов ужас.

Јакша од Брезника хтео је да се врати у Смедерево, али, знајући какве би последице то имало по деспотовину и старог деспота Ђурђа, морао се прикључити војсци која је ишла на Цариград. Српски коњаници на челу са њим били су постављени од Романове капије према Галати и Златном рогу да, као људи из познате рударске земље, поткопају велики бедем. Поткопали су га на четрдесет места иако то није много користило султановој победи 29. маја 1453. године.

Дучић је у Бруси обишао маузолеј цара Мурата, погинулог на Косову. Он каже да никада није „осетио у срцу овакву чудну и тешку емоцију.“ Стајао је изнад султановог мртвог тела, на месту на каквом је некад стајао Милош Обилић када је убио цара и „када је већ српско царство било оборено и Србија постала турском робинџом.“ Истиче да је царско тело у Брусу послато са једним Бајазитовим писмом, у којем је једини историјски доказ да је турског цара убио Милош Кобиловић.

Косовска битка трајала је од јутра до поднева и тад је већ била завршена јер босански војвода Влатко Вуковић није ушао у борбу, а резерва из центра на челу са Вуком Бранковићем више није сматрала корисним свој улазак у борбу. Народна песма каже да је овај босански Владета војвода био на повратку у Крушевцу да исприча кнегињи Милицы о пропасти српске војске на Косову. Мурат је на Косово дошао са оба сина, што показује колико је ценио српску војску, која је,

предвођена кнезом Лазаром, у бици на Плочнику 1387. године победила двадесет хиљада Турака.

Дучић не зна колико су он и његов сапутник Драгиша Васић остали у маузолеју, а записао је:

„Замисли да овај цар отвори данас своје кржаве очи, и види два Србина изнад себе! Он би се пренеразио, видећи да и данас још има Срба на свету. И да их ипак има више него икад...“

Пишчев исказ, који је почео као шала, завршен је у тону великог националног поноса.

Из Дучићевог односа према средњем веку види се да песник воли прошлост, али га у њој не занимају дани пада српске средњовековне државе и њене културе. Пише о освајањима и победама и одушевљава се немањићком епохом, нарочито владавином цара Душана. Он на нашу прошлост не гледа песимистички због пада средњовековне Србије, већ у њој тражи победу живота над смрћу. У том светлу, из угла средњег века, он често размишља о догађајима који су обележили његово време, па у нашој књижевности прошлост и садашњост никада нису биле толико изједначене у својој величини и блискости, као у његовим делима у којима се бави српским средњим веком.

*Milivoje S. Spasić*

## JOVAN DUČIĆ AND THE MIDDLE AGES

### Summary

In this paper we examine Jovan Dučić's attitude towards the Serbian Middle ages. Poet's depth of feeling of that period was an aspect of identification with Serbian collective spirit. He wrote about it in his patriotic poems, accounts of his travels and essays, expressing his love of our Middle Ages and the Nemanjićs, but primarily to emperor Dušan. Dučić proudly restores to life our old glory and Kosovo legend by empire and chivalry symbolics.

In milestones from 1912 to 1918 he saw the continuation of Christian martyrdom and hardship for national interests cults. That's why he is bitter over collapse of Kingdom of Yugoslavia in the year 1941. He couldn't come to terms with moral meanness and aspersion of everything that was sacredness to him.

*Keywords:* Jovan Dučić, the Middle Ages, emperor Dušan, Byzantium, Nemanja, Kosovo, Christianity.

## КОНЦЕПТ ДОМОВИНЕ У ПРЕВОДИМА ЖИТИЈА СВЕТОГ САВЕ ОД ДОМЕНТИЈАНА И ТЕОДОСИЈА НА САВРЕМЕНИ СРПСКИ ЈЕЗИК

У раду се скреће пажња на могућност примене когнитивног и етнолингвистичког приступа у анализи језичке слике света у српским житијима на примеру концепта домовине у житијима Светог Саве потеклих из пера Доментијана и Теодосија пренетих на савремени српски језик. Наиме, иако лексема *домовина* није заступљена у преводима Доментијановог и Теодосијевог житија Светог Саве на савремени српски језик, концепт домовине реализован је посредством других парадигматских и синтагматских језичких средстава.

*Кључне речи:* Свети Сава, житија Светог Саве, Доментијан, Теодосије, концепт, лублинска етнолингвистичка школа, домовина.

У раду о значењима и употреби лексеме *оѡчасѡво*<sup>1</sup> у житијима Светог Саве од Доментијана<sup>2</sup> и Теодосија<sup>3</sup> у преводима на савремени српски језик, који је био подстакнут истраживањем проф. Г. Јовановић о улози Светог Саве у стварању богослужбеног језика Српске

\* marina.spasojevic@isj.sanu.ac.rs

\*\* Овај рад финансирао је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору бр. 451-03-68/2022-14, који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

<sup>1</sup> Г. Јовановић, М. Спасојевић, *О лексеми оѡчасѡво у ѡеводима житѡија Свеѡог Саве од Доментѡијана и Теодосѡија на савремени срѡпски језик*, у: Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности XI, ур. Г. Јовановић, Дани српскога духовног преображења XXVII, Деспотовац–Београд, 2021, 95–109.

<sup>2</sup> Доментијан, *Животѡи Свеѡѡога Саве*, у: исти, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић, прир. Р. Маринковић, Стара српска књижевност у 24 књиге, Књига четврта, Београд, 1988, 55–233 (= Д).

<sup>3</sup> Теодосије, *Житѡије Свеѡѡога Саве*, у: исти, *Житија*, данашња језичка верзија Л. Мирковић, Д. Богдановић, прир. Д. Богдановић, Стара српска књижевност у 24 књиге, Књига пета, свеска прва, Београд, 1988, 99–261 (= Т).



цркве,<sup>4</sup> показано је да се у овим текстовима, из стилистичких разлога, не среће реч *домовина*, ни *оџаџбина*, већ поменути словенизам, који припада српкословенском типу књижевног језика, како би читаоце својом архаичношћу сместио у једно давно време и дао могућност за симболичке и идеолошке реализације какве код лексема *домовина* и *оџаџбина* у речницима савременог српског језика нису потврђене. Анализирајући значењску структуру и стилску функцију лексеме *оџаџастиво* у житијима Светог Саве у данашњем језичком руху, установили смо следеће семантичке вредности: „1) место, земља отаца, заједничких предака и оца – њеног родоначелника и оснивача; 2) симбиоза земље и људи који су носиоци истог идентитета; 3) Небеско царство и небо на земљи, где је видљива светост његових оснивача и утемељитеља; 4) наследство, баштина; 5) достојанство.“<sup>5</sup> Разматрајући богату грађу коју нуде ови текстови, покушаћемо да из угла когнитивне и етнолингвистичке школе Жежија Бартмињског,<sup>6</sup> која је у последње две деценије заступљена у србистици, пре свега у истраживањима С. Ристић и њених сарадника,<sup>7</sup> оцртамо концепт домовине, који са концептом дома и мајке чини једну концептосферу и спада у културне, егзистенцијалне, универзалне и идеолошке концепте.<sup>8</sup>

Овим прилогом желимо да скренемо пажњу на могућност примене етнолингвистичког теоријско-методолошког приступа лублинске

<sup>4</sup> Г. Јовановић, *Свети Сава Српски и његов удео у нормирању и формирању богослужбеног језика Српске Цркве*, у: Осам векова аутокефалије Српске Православне Цркве, II, ур. В. Пузовић, В. Таталовић, Београд, 2020, 379.

<sup>5</sup> Г. Јовановић, М. Спасојевић, *О лексеми оџаџастиво у његовим житијима Светог Саве*, 108.

<sup>6</sup> Ј. Бартмињски, *Језик – слика – свети. Етнолингвистичке студије*, прир. Д. Ајдачић, прев. М. Бјелетић, Београд, 2011. Овај приступ подразумева реконструисање стеротипа на основу концептуализације одређеног појма у језичкој слици света, које прихватају носиоци одређене лингвокултурне заједнице на основу заједничких вредности.

<sup>7</sup> Уп. С. Ристић, И. Лазић-Коњик, *Когнитивни њиваџу српској етнолингвистичкој – њочеџи развоја и актуелни њроблеми*, Београд, 2020. С. Ристић, *Стереотипи домовине у заједничкој концептосфери њојмова дома и мајке (елементни језичке слике светиа у њезаурусном речнику савременог српског језика)*, Зборник Матице српске за славистику 83, 2013, 181–198; С. Ристић, С. Слијепчевић, *Етнолингвистичке информације у дескриптивном речнику (на њримеџима лексема дом, домовина / оџаџбина и мајка)*, у: 70 години Българска академична лексикографџа, ур. Л. Крумова-Цветкова, Д. Благоева, Софија, 2013, 231–237; С. Ристић, *Грамаџички и когнитивни аспекти лексичког значења*, Београд, 2015, 245–341; С. Ристић, *Концептосфера домовине, дома и мајке у српском језику и кулџури*, у: О вредностима у српском језику. Зборник етнолингвистичких радова, 1, ур. Д. Ајдачић, Београд, 2015, 141–161; С. Ристић, И. Лазић Коњик, *Концептосфера у српском језику и кулџури*, у: исто, 9–38.

<sup>8</sup> Ј. Бартмињски, *Језик – слика – свети*, 195, 245–246; С. Ристић, *Стереотипи домовине у заједничкој концептосфери њојмова дома и мајке*, 196.

школе у анализи језичке слике света у српској житијној књижевности, што може бити подстицај за даља, темељнија и систематичнија истраживања, те дати нове податаке за сагледавање језичке слике света у прошлим временима. Међутим, у оквирима одређених стилова и жанрова језичка слика света је модификована и диференцирана у односу на базичну, која је садржана у разговорном језику, као најширој, најопштијој варијанти једног националног језика, а све то, опет, омогућава њихово поређење. Наиме, профилисање одређених појмова у специјалним стиливима и жанровима условљено је тачком гледишта, односно перспективом субјекта дискурсног садржаја. На ово су нас посебно подстакли радови С. Ристић о концептуализацији домовине код српских песника од доба романтизма до данас,<sup>9</sup> те дома у религијском дискурсу,<sup>10</sup> као и монографија Д. Ратковић о концептуализацији дома и домовине у поетском стваралаштву А. Петрова.<sup>11</sup>

У житијима Светог Саве концепт домовине заснива се на лексикосемантичко и синтагматско-парадигматском потенцијалу лексеме *оѡчасѡво*. Етимолошки гледано, он је везан за појам *оѡца*,<sup>12</sup> што срећемо и у другим словенским језицима (пољ. *ojczyzna*, рус. *очество*, буг. *татковина*).<sup>13</sup>

И тај ђавољи син подиже борбу на *оѡчасѡво* Светога, пошто је сабрао тушту и тму сваких народа, на погубљење отачаства његова (Д, 125); Састрадаше и душом за *оѡчасѡво*, и био је у скрби за народ свога племена (Т, 181); А свети, који није лен да помогне свакоме коме се чини неправда и невоља, а како тек да усрдно не саосећа за *оѡчасѡво* и за

<sup>9</sup> С. Ристић, *Концепѡи домовине у ѡеѡтском дискурсу савремених срѡпских ѡесника различѡиѡх ѡериода*, Научни састанак слависта у Вукове дане 43/1, 2014, 47–59.

<sup>10</sup> С. Ристић, *Концепѡи дома у религијском дискурсу*, у: Теолингвистичка проучавања словенских језика, ур. Ј. Грковић-Меѡиор, К. Кончаревић, Београд, 2013, 255–275.

<sup>11</sup> Д. Ратковић, *Песник и емиграѡија: концепѡиѡсфера дома и домовине у ѡеѡзиѡи Александра Пеѡрова*, Београд, 2020.

<sup>12</sup> Уп. Ј. Бартмињски, *Језик – слика – свеѡи*, 245, али и у романским (од лат. *pater*).

<sup>13</sup> У вези са појмом *оѡца* у житијима се срећу и деривати *оѡчаски*, према *оѡца* 'родитељ': Ако сам нашао благодат пред тобом, својим родитељем, не затвори од мене *оѡчаскога* милосрђа (Т, 251); *оѡца* 'родоначелник': ... предаде му да самодржавно управља *оѡчаским* и српским скиптром (Т, 223); *оѡца* 'духовни предводителј': Ево сви ми, народ твој и деца твоја коју ти је дао Бог, у твојој цркви сабрани чекамо твоје *оѡчаске* дарове (Т, 165); Благопохваљујемо и проповедамо ваша добра дела за нас ... заступство пред Богом молитвама и у биткама помоћ, *оѡчаско* милосрђе и свагдашњу милост (Т, 261); *оѡца* 'настојник у монашкој заједници; старац': Због тога и ја, вашој заповести *оѡчаској* повинујући се, сада излажем ... житије хваљенога свеблаженог Саве (Т, 101), као и *оѡчки*: ... настојатељ манастира и братија задржаше ме, да по мени пошаљу хлебове старцима који у пустињи посте и ради Христа страдају. Јер такав је *оѡчки* обичај (Т, 121).

брата, помишљајући да љубављу лако поднесе макар што ненадано и пострадао! (Т, 213).

Концепт домовине заснива се на бинарној аксиолошкој (вредносној) опозицији „свој–туђи“, па је домовима *своје оџачасџво, наша земља, земља народа мојега, крај у ком се живи* и сл., тј. оно што је блиско, пријатељско, пружа заштиту, за разлику од *џуђе земље, њихове земље, грчке, бугарске сџране, џуђих крајева*, где се указује на дистанцираност, опрез, евентуалну опасност од иноплеменика, а самим тим и просторну удаљеност.<sup>14</sup> Пријатељска земља је *џознаџа земља*. Лексема *оџачасџво* користи се претежно када је реч о домовини, отаџбини, постојбини Светог Саве и Светог Симеона. Када је реч о припадницима других народа, иноплеменицима, лексема *оџачасџво* се ретко користи, будући да се ту испољава физичка (просторна) опозиција „унутрашњи простор – спољашњи простор“ и аксиолошка (вредносна) „свој – туђи“. Отачасџво је оно што је у нашим границама, а изван њих је туђи простор.

Неки страшни лик ... му са великим пређењем заповеда да даде Преосвећенога ономе који моли, да иде у *своје оџачасџво* (Д, 226); Учини с нама милост, узевши свете и мироточиве мошти светога и преподобнога оца нашега, и сам смиловавши се на нас, из *џуђе земље* к нама их у *своје оџачасџво* принеси (Т, 161); Када Бог после извесног времена благоизволи, скупивши једног тела грешне моје кости, пренећеш их у *земљу народа мојега* (Т, 143); Оставивши *крај у коме живљаше*, и дође свом оци (Д, 58); А светога и богоноснога оца Саву са истим сузама сви љубазно грлећи целиваху, и оне свете мужеве који су са њим дошли из Свете Горе, и говораху да им не могу вратити благодат што су такво пребогато благо донели у *њихову земљу* (Т, 163); Отаџ мој и ја из *земље народа нашег* јерес зловерја одагнасмо, и православна вера расте и множи се. Једино нам недостаје што немамо свога архиепископа, да у *нашој земљи* освећује и учи у Господу. Због тога још молим милосрђе ваше, кротости, да нам у овом испуниш молбу, да светоме оцу васељенском патријарху Царство ти нареди да једнога од моје братије освети за архиепископа *земљи нашој*, ради освећења нашег и похвале нашег благочашћа (Т, 194). По свој *земљи грчкога царсџва* прочу се састанак светих (Д, 83); Господари моји, допустите ми да идем на *онај крај земље*, – рекавши јој име, – јер ми казаше ловци да је много велики лов у гори *џе земље* (Д, 58); Удаљени од *своје земље* (Д, 218);<sup>15</sup> Имајући са собом пук људи у *крајевима џуђим*, високо мудрујеш (Т, 11); Неки,

<sup>14</sup> Овде је присутна и опозиција ми – други, као опасност: да ли ћемо бити разграбљени од *ових људи друге народносџи* (Д, 219).

<sup>15</sup> Придев *свој*, као и друге деиктичке речи, може указати и на домовину иноплеменика, јер овде имамо ситуацију да *наша земља* није њихова, те да би се

дакле, Стрез по имену, ако и злоуман, бејаше благородан, од *бугарске сѣране* царскога рода, рођак Калојана цара загорскога, кога, кажу, уби свети Димитрије (Т, 177); Знамо, владико свети, да ће те Бог као и свагда и сада послушати, а још више нас ради. Него моли се њему за твој живот, док смо у *ѿуђим сѣранама* до *ѿознаѿе земље*, или док нас, оче, не изведеш из ове пучине до верних народа (Т, 244).

Опозиција „унутрашњи простор – спољашњи простор“ изражена је кроз параметар границе: особито државне границе. Рецимо, пример: узевши свете и мироточиве мошти светог и преподобнога свога оца, пође на пут с њим у своје отачаство у *срѣску земљу* (Т, 161), показује да је *оѿшачасѣво*, као очевина и постојбина, управо *срѣска земља* као државна формација, национална држава. Ова синтагма бележи се и на другим местима у обама житијима.

И када је благоверни и благочастиви ... и самодржавни господин Стефан, великославни и велеродни и превелики жупан Немања самодржавно царевао свом *срѣском и ѿморском земљом*, и Диоклитијом, и Далмацијом, и Травунијом, са Богом дарованом му супругом, благочастибом Аном, живећи у *царсѣву своме* по закону господњем (Д, 55). Овај беше син великог жупана Немање, владара српског, који самодржавно владаше *свим срѣским земљама* што се зову: Диоклитија, Далматѣја, Травунија (Т, 51).

Исто тако за реализацију концепта домовина кроз институционалне параметре срећемо исказану лексемама *држава*, *царсѣво*, *крај*, *обласѣ* као јединицу управљања, на пример:

А када узрасте до петнаест година, оделише му родитељи један *крај државе своје* (Т, 5); ... и мали и велики по свему *царсѣву* чувши толико чудо ... сви се испунише страхом Божијим (Д, 64); дође к родитељима из *краја данога му* (Т, 5); А прот и сви игумани великих и малих манастира, чувши да је патријарх дао светоме власт освећивања по његовој *обласѣ* (Т, 75).

У житијима се *Свеѣа Гора* и *срѣска земља* концептуализују као две домовине – једна је духовна источна, а друга физичка, западна. Ту је опет посреди просторна, физичка опозиција „исток–запад“, али она има и аксиолошку вредност. Духовно је на истоку, место изласка сунца, светло, вечно и непропадљиво, а физичко на западу, место заласка сунца, мрака неизвесности.

Но приведен од *срѣске земље* у *Свеѣу Гору* у извољење пресвете Богородице (Д, 121); Кад је овај богоносни заповедник живео у *Свеѣој Гори*, а његов послушник у *срѣској земљи* (Д, 132). Опет сада греде ка

---

постигла равнотежа: Посла их [разбојнике] у *своју земљу* (Д, 140). Такође, може се претпоставити и обрнуто, што зависи од перспективе субјекта.

*зайаду*, своје *оїачасїву* (Д, 232); ... и на *зайаду* у *оїачасїву* његову расташе добра вера у срцима правоверних (Д, 67); Господине мој и оче чедолупче ... који си просветио своје *зайадно оїачасїво* светлошћу Богом дарованом ти (Д, 72); Обојица истински апостоли, подигнути итинитим Богом на просвећење и на божаствено научење *зайадне сїране* ... Обојица источне зраке, које богомисаоно просвећују своје *зайадно оїачасїво* (Д, 94); Обојица топли молитвеници ... који богомисаоно просвећују своје *зайадно оїачасїво* (Д, 94); Обојица ... иђаху ... носећи божаствену и незамисливу сладост своје *зайадном оїачасїву*, идућу од истока ка западу (Д, 114).

Концепт домовине као део сакралне, духовне сфере заснива се на опозицији „царство земаљско – царство небеско“, тј. „небеско, непропадљиво, вечно – земаљско, материјално, пролазно“, „духовно–телесно“, „живот вечни – живот видљиви, пролазни“, а граница је смрт. Духовни живот је светлост, спасење, а земаљски патња, али исто-времено пут да се заслужи царство небеско. За Светог Саву и Светог Симеона, Доментијан каже да су: обојица грађани вишњег Јерусалима (94), земаљски анђели, небесни људи (Д, 94) итд. С обзиром на жанр и микрожанрове унутар житија, као и на идеолошки профил, грађа је веома богата, а издвојићемо неке примере:

Славу *земаљску* сматрав као ништа, остави *земаљско царсїво* (Д, 57); пошто је Господ рекао ... тражите прво *царсїва небескога* и правде његове (Д, 57); Ради тога продаде све *земаљско царсїво* и купи то многоцено скровиште на земљи, којим се обогати сам и родитеље своје, а још и своје отачаство, горећи Духом светим и свагда молећи се господу да му покаже пут по коме ће се ходећи спасти (Д, 58); Пречиста мати ... умоли сина свога ... да ми пошаље своју *свейлосїт* и истину своју, да ме упућују и воде у твоју Свету Гору и у твоје станове које си спремила онима који те љубе, и удостоју ме да уђем у твој дом ка Божијем олтару (Д, 58); Неоскудно расејаваше имање родитеља својих, а сејаше у *Свейој Гори* и у *їренебесним селима* ... и на западу у отачаству његову расташе добра вера у срцима правоверних (Д, 67); И оставивши *царсїво* своје, као што га видите, обилази пустињу ову [тј. оне који Христа ради страдају у *їусїињама*, *їешїтерама*, *горама* и у *земаљским їроїастїма*] (Д, 69), Други од њих крвљу својом купише *вечни живоїи*, и настанише се у *небесним сїановима*, показавши узор онима који хоће да траже вечни живот (Д, 85); Тескобним путем уђоше у *живоїи вечни* (Д, 97).

Смрт Светога Симеона, рецимо, описана је као пут, прелазак (границе), излазак из земаљске домовине и улазак у небеску, као примопредаја духа:

Дух свој предаде многожељеноме Господу ... и са миром отиде од нас ... Христос ... примивши пресветлу душу његову уведе у небесни покој и у светла места, у бесконачна добра (Д, 98–99).

У сакралном контексту има се у виду и целина Божије творевине, васељена:

Када се добра вера просветила у *целоме свеџу*, и када се свуда слави једини господ Исус Христос, са Оцем и са светим Духом, светом и јендосушном Тројицом неразделно од *небесних и земаљских и ѿреисјодњих*, који је створио из небића све створење видљиво и невидљиво и њиме царује непрестано у бесконачне векове (Д, 55).

Домовина као дом представљена је лексемама *дом*, *кућа*, *сѣан*. Како су истраживања Стане Ристић, Драгане Ратковић и Иване Коњик показала,<sup>16</sup> у српском језику лексема *дом* остварује не само физичке, већ и аксиолошке и емотивне и симболичке параметре овог концепта. Наши примери показују да овакву употребу има и лексема *сѣан* у овом дискурсу, за разлику од стандардног језика, где се њоме реализују просторни (физички) параметри концепта дом. Концепт дома се такође реализује кроз лексему *кућа* на основу физичких датости. Међутим, примери показују да *дом* и *сѣан* могу бити, осим породичног животног простора, манастирска обитељ и Божије станиште:

И као што су божаствени оци у цркви били учесници божаствене трпезе, тако су и у *дому* патријархову били заједно и за телесном, трпезом. И када су благородни, који су допратили светога, већ одлазили *кући*, многи од њих остадоше у манастиру и против воље преподобнога, који није хтео да ожалости сива самодршца (Т, 131); Ова чудеса дошавши *кући* објавиће источнима, и Бог, слављен од свију једногласно у светим саветима својим, увек слављен славећи се. (Т, 162);

Премилостиви Бог ... уведе га у Свету Гору своју, и усели га у *дом* Светога Пантелејмона, у русшки манастир (Д, 60);

Господе, ко станује у *сѣану* твоме (Д, 59); Господе, заволех лепоту *дома* твога, и место *сѣана* славе твоје (Д, 59).

Када је реч о концепту МАЈКЕ, указаћемо само на најдоминантније стереотипе. У преводима се реализује лексемом *майѣи* (*майѣере*), а осим на биолошку мајку, која је госпођа, благочастива и сл., ова лексема се односи и на Богородицу, Богоматер, настојатељку Свете Горе, и матер свим светогорским црквама (Д, 86). Употребом лексеме *майѣи* постиже се емотивно профилисање овог концепта.

<sup>16</sup> В. нап. 7, 10, 11.



И *маїи*, као свака *маїи*, загрли га и целива с љубављу, па га отпустише с миром, али му заповедише да се брзо врати (Т, 107); А добра госпођа и *маїи* моја на исти начин ради Бога код куће од свега да се ослободи (Т, 126);

Буди ми помоћник, владико Христе Господе свију, да сатворим дом пречисте ти *маїере*, као прибежиште свима који те љубе и деци отачаства мога да се сви који прибегавају овде уместе у просторно царство твоје (Д, 91); Преподобни благодаривши Бога за све и пречисту његову *маїер*, утеши се и одмори се са сином (Т, 136).

Сагледавањем језичке слике света у житијима Светог Саве уочава се присуство универзалних концепата домовине, дома и мајке, с тим што се због специфичности дискурса, њихова реализација разликује у односу на стандардни језик, односно базичну слику света, што је и очекивано. То је, дакле, условљено, с једне стране, временском раслојеношћу језика, јер ће се природно даљи историјски периоди приближавати архаичнијим лексемама или варијантама *оїачасїво* (уместо прототипног *домовина* и *оїацбина*), *маїи* (уместо *мајка* итд.), а с друге стране, условљено је стилском раслојеношћу, тј. жанром, који је у основи књижевноуметнички са многим елементима богослужбеног језика. Такође, и међу самим хагиографима запажа се разлика. Док је Доментијан обилато користио лексеми *оїачасїво* 176 пута, а Теодосије 37, дакле, четири пута мање, дотле се код Теодосија концепт домовине остварује синтагмама са лексемом *земља*, па чак и *кућа*. Рецимо, када се потера враћа са Свете Горе, Доментијан каже да се они тужни вратише у своје *оїачасїво*, а Теодосије да се вратише *кућама*.

Концепт домовине се у житијима Светог Саве заснива на лексикосемантичком, синтагматско-парадигматском и текстуалном потенцијалу, пре свега, лексеме: *оїачасїво*; концептуализује се као вишедимензионални појам, профилисан физичким, социјалним, идеолошким, аксиолошким и емотивним параметрима; поред опозиције „свој – туђи“, „унутрашњи простор – спољашњи простор“, „исток–запад“, овај концепт се проширује опозицијама из религијске и духовне сфере: „небеско, непропадљиво, вечно – земаљско, материјално, пролазно“, „духовно–телесно“, „живот вечни – живот видљиви, пролазни“, „царство небеско – царство земаљско“; стереотипизација се заснива примарно на позитивним вредностима опозиција из религијске и духовне сфере. Међутим, због природе жанра, присуства микрожанрова и интертекста из светописамских и отачких извора, као и промене и померања тачке гледишта субјекта дискурсног садржаја, овај концепт функционише и као сакрални (духовни и религијски) концепт.

Део представљене грађе сведочи о старој српској књижевности као непресушном извору за најразличитија истраживања, било да се она чине на језику њеног оригинала, било на преводима, као и на могућности примене најразличитијих теоријско-методолошких приступа, који изнова и изнова откривају њене слојеве и бацају ново светло на њено богатство. Примена когнитивних и етнолингвистичких теоријско-методолошких оквира на корпусу средњовековне књижевности открила би нам тадашњу слику света и омогућила поређење са савременом.

*Marina Lj. Spasojević*

THE CONCEPT OF HOMELAND IN THE TRANSLATIONS TO  
THE CONTEMPORARY SERBIAN LANGUAGE OF SAINT SAVA'S  
BIOGRAPHIES FROM DOMENTIAN AND TEODOSIJE

S u m m a r y

The paper is on the analyses of the concept of HOMELAND from the angle of the ethnolinguistic school of Jerzy *Bartmiński* in translations into the contemporary Serbian language of Saint Sava's biographies from Domentian and Teodosije. Although the word *homeland* is not represented in the translations to the contemporary Serbian language of Saint Sava's biographies from Domentian and Teodosije, the concept of HOMELAND is completely represented through lexemes *otačastvo*, *land* etc.

*Keywords:* Saint Sava, Saint Sava's biographies, Domentian, Teodosije, concept, the Ethnolinguistic School of Lublin, HOMELAND.





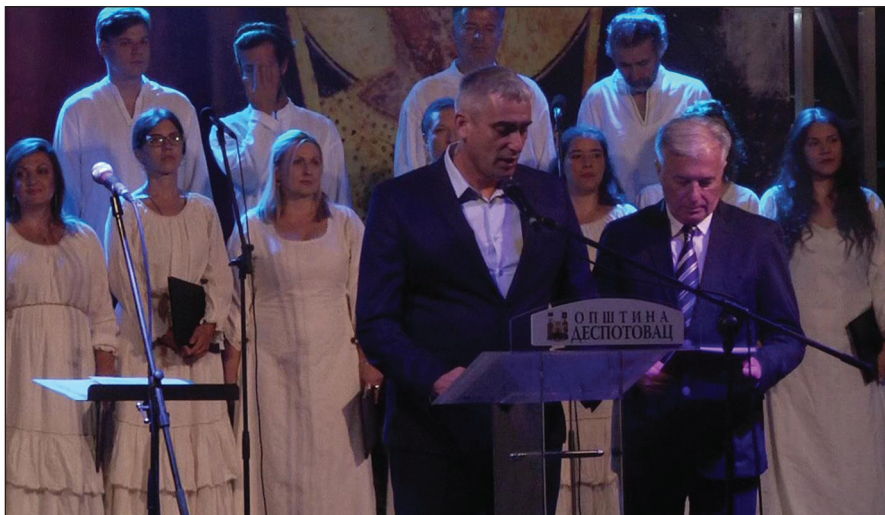
Научни скуп „Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности XII“, 2021. године



## ХРОНИКА ХХІХ ДАНА СРПСКОГА ДУХОВНОГ ПРЕОБРАЖЕЊА

После 2020. године, када су ХХVІІІ Дани српскога духовног преображења, у ванредној ситуацији због пандемије вируса корона, одржани симболично и сасвим сведено обележени два изложбама – слика са Ликовне колоније „Ресава 2020“ и Милосава Ивановића Баје, у наредној, 2021. години Дани су поново враћени у своје старе оквире. Памћења ради и одржавања континуитета, ХХVІІІ Дани праћени су и штампањем свечаних плаката.

Враћајући се својој традицији, ХХІХ Дани српскога духовног преображења започели су представљањем зборника са Научног скупа „Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности ХІ“. На представљању зборника говорили су академик Злата Бојовић, др



Свечано отварање манифестације





Представљање зборника „Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности XI“

Бранислав Цветковић и др Марина Спасојевић. Те исте вечери, 19. августа, на Тргу деспота Стефана Лазаревића, концертном Хора при храму Светог великомученика Ђорђа на Чукарици у Београду, под вођством диригента Емилије Милин, свечано је отворена манифестација. Хор је у првом делу свог програма извео низ композиција православне духовне музике, док је други део програма садржао хорско извођење српских изворних народних песама. Овај хор је један од најквалитетнијих и најактивнијих црквених хорова у Србији. Баштини традицију коју је између два светска рата неговало „Чукарничко певачко друштво“. Учесник је више десетина фестивалских свечаности и фестивала, али и добитник великог броја признања и награда.

Част да свечано отвори XXIX Дане српскога духовног преображења, по други пут, припала је Славици Трифуновић, помоћнику министра културе и информисања. Она је том приликом, између осталог, навела: „Дани су се профилисали у једну од најзначајнијих и најквалитетнијих манифестација, које се током лета одржавају у Србији, и која је свих ових година у фином дослуху са значењем празника Преображења Господњег, а чији организатори и учесници трудољубиво шире искру духовности у свим посетиоцима.“

Наредног дана манифестације, 20. августа у Народној библиотеци „Ресавска школа“ одржан је Научни скуп „Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности XII“. Специфичност овог научног скупа јесте у томе што је трајао само један дан и што је начин одржавања био прилагођен условима рада у пандемији. Учешће

на научном скупу најавило је укупно седамнаест учесника са петнаест реферата. Поједини учесници скупа излагали су своје радове уживо, у свечаној сали библиотеке, један део њих се укључивао у рад сесија путем видео-апликације, док су поједини своје радове приложили накнадно. Коначан исход види се у садржају овог зборника, а посебна вредност је у чињеници да су и научни скуп и зборник враћени после једногодишњег прекида.

У вечерњим часовима Центар за културу „Свети Стефан, деспот српски“ био је место одржавања два програма. Први од њих била је изложба слика Јошкина Шиљана, коју је отворио професор Слободан Штетић. Сликаство Јошкина Шиљана представља надоградњу уметности аутсајдера у Србији. За разлику од наивних уметника, који се задржавају на миметичком нивоу и не излазе ван фигуративног, он се изражава немиметичким облицима, интуитивном ликовном комбинаториком знакова. Јошкин Шиљан се сликарством бави од 1987. године и учесник је бројних домаћих ликовних салона и бијенала. Вече је настављено концертном младих музичких талената Деспотовца, те су млади Деспотовчани имали прилику да суграђанима покажу своје музичко умеће.



Отварање изложбе слика Јошкина Шиљана



Концерт младих музичких талената Деспотовца

Трећи дан манифестације, суботу, 21. август, обележила су три вечерња догађаја. Први од њих односио се на отварање изложбе слика са Ликовне колоније „Ресава 2021“, коју је, као и низ претходних, отворио професор Слободан Штетих. Изложба је окупљеној публици у галерији центра за културу донела више од двадесет нових сликарских остварења, које потписују како академски, тако и локални сликари аматери. И следећи догађај те вечери био је ликовног карактера. Наиме, отворена је изложба слика Радосава Стојановића Раке, чиме је настављена пре неколико година започета пракса да се у оквиру Дана преображења, поред осталих, приреди и изложба слика неког од завичајних уметника. Трећи догађај био је музичког и забавног карактера. На Тргу деспота Стефана Лазаревића одржан је концерт Иване Петерс и Ане Станић, који је изазвао велику пажњу, како деспотовачке, тако и публике из околних места.

Четврти дан преображењских окупљања, недеља 22. август, донео је публици концерт етно-џез музике у извођењу Дулета Ресавца и његовог бенда „Стоике“. Градски трг био је испуњен бројном публиком, која је, по ко зна који пут, у Деспотовцу уживала у оригиналном музичком интерпретирању како националне, тако балканске, па и светске етно-музике.

Дани су настављени вечерњим програмима. Тако је понедељак, 23. август, прошао у знаку монодраме „Лина од камена тврђа“, у извођењу Весне Станковић, глумице Југословенског драмског позоришта из Београда, и у режији Ивана Богићевића Леке. Ова монодрама је настала на основу истините приче, односно романа Јована Петровића у коме он приповеда о животу своје баке Лине. Линаина животна прича, која обухвата прву половину XX века, својеврсна је глорификација живота и виталне људске снаге која човека одржава и у најтежим искушењима. Најупечатљивија реченица ове монодраме гласи: „На овом свету камен је најтврђи, а од камена тврђи је само човек.“ Уследио је још један популарни програм, односно још један концерт на Тргу деспота



Кабаре „Цимет и ванила“

та Стефана Лазаревића. Публика је уживала у двочасовном дружењу са „Лексингтон бендом“.

Шестог дана, 24. августа, публици преображењске културно-научне манифестације приређена је још једна позоришна представа. Кабаре „Цимет и ванила“, у режији Весне Станковић, чине приче о љубави, страсти и патњи из угла трију жена, различитих животних доби и искустава. Поред Весне Станковић, у кабареу играју Снежана Јеремић Нешковић и Милица Јанкетић.

Следећег дана одиграна је у деспотовачком Центру за културу „Свети Стефан, деспот српски“ позоришна представа за децу „Смешна бајка“, у извођењу најмлађих чланова „Театра Ресави“, а у режији Немање Радивојевића. Млади деспотовачки глумци поделили су магију позоришта са својим вршњацима, који су као публика испунили салу центра за културу, уз смех и ишчекивање расплета „Смешне бајке“.

Седми преображењски дан заршен је књижевном вечери посвећеној песнику Ивану В. Лалићу, одржаној у свечаној сали Народне библиотеке „Ресавска школа“. Публика у сали имала је задовољство



**Иван В. Лалић**  
(8. јун 1931 – 27. јул 1996)

**ПЕСНИК КОЈИ ЈЕ  
УЈЕДИНИО ТУМАЧЕ  
И ЧИТАОЦЕ**

Проф. др Александар Јовановић



Књижевно вече



и привилегију да види фотографије из живота песника, чује га како говори своју поезију и да саслуша изузетно емотивну и детаљну интерпретацију Лалићевих стихова од проф. др Александра Јовановића, књижевног критичара који је тумачењу поезије посветио свој радни век.

Осмог дана манифестације, 26. августа, у преподневним часовима у градском парку одржана је смотре народног умећа и стваралаштва, која је бројним посетиоцима, као и свих ранијих година, донела најшареноликију лепезу пољопривредних и занатских производа, али је била и прилика да се људи после дужег времена сусретну и разговарају. У вечерњим часовима у сали Центра за културу „Свети Стефан, деспот српски“ изведена је још једна позоришна представа. Публици се представило Позориште „Трстеник“ представом „Женски разговори“, у адаптацији и режији Бранислава Стефановића. Наши познаници Трстеничани унели су још једном смех и животну радост у срца посетилаца, који су их за то наградили многобројним и громогласним аплаузима.

Наредна два дана, 27. и 28. августа, подно зидина манастира Манасије одржан је седми пут Међународни витешки фестивал „Деспот Стефан Лазаревић – JUST OUT 2021“. На отварању витешког фестивала учествовали су хор и фолклорни ансамбл Центра за културу „Свети Стефан, деспот српски“, након чега је уследио дефиле витешких трупа. Наредни дан је у целости протекао у знаку витешких вештина и приказа начина живота европских витезова средњег века. Фестивал је обновљен након једногодишње паузе, што је, као и епидемија ковида, допринело мањем броју посетилаца него претходних година.



Витешки фестивал



Свечано затварање манифестације

Традиционално, на празник Успења Пресвете Богородице, 28. августа 2021. године, свечано су затворени XXIX Дани српскога духовног преображења на Тргу деспота Стефана Лазаревића концертом фолклорног ансамба Центра за културу „Свети Стефан, деспот српски“.

*Јасминка А. Појовић*  
(Народна библиотека „Ресавска школа“, Деспотовац)





---

СРЕДЊИ ВЕК У СРПСКОЈ НАУЦИ, ИСТОРИЈИ  
КЊИЖЕВНОСТИ И УМЕТНОСТИ  
XII

Превод резимеа  
*ауџори*

Лектор и коректор  
*Марина Сјасојевић*

Дизајн корица  
*Слободан Шијеџић*

Компјутерска припрема за штампу  
*Давор Палчић*  
palcic@EUnet.rs

Штампа  
*Тојаловић*  
Ваљево

Тираж: 100 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији  
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41.09(082)  
811.163.41(082)  
930.85(497.11)“04/14”(082)

**НАУЧНИ скуп Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности (12 ; 2021 ; Деспотовац)**

Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности / XII Научни скуп, Деспотовац–Манасија, 20– август 2021. године [у оквиру манифестације] XXIX Дани српскога духовног преображења ; редакција Станоје Бојанин ... [и др.] ; главни уредник Гордана Јовановић. – Деспотовац : Народна библиотека „Ресавска школа“ ; Београд : Институт за српски језик САНУ, 2022 (Ваљево : Топаловић). – 155 стр. : илустр. ; 25 cm

На спор. насл. стр.: The middle ages in serbian science, history, literature and arts. – Тираж 100. – Стр. 147–153: Хроника XXIX дана српскога духовног преображења / Јасминка А. Поповић. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија уз већину радова. – Summaries.

ISBN 978-86-82379-88-1 (НБРШ)

1. Јовановић, Гордана, 1940– [главни уредник]
2. Дани српскога духовног преображења (29 ; 2021 ; Деспотовац)
  - а) Српска књижевност – Зборници
  - б) Српски језик – Зборници
  - в) Србија – Културна историја – Средњи век – Зборници

COBISS.SR-ID 71980041